

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ¹

ΘΕΩΡΙΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ

Καθηγήτρια: Μ. ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ

2005

Τμήμα Κοινωνικής Διοίκησης - Δ.Π.Θ. - ΚΟΜΟΤΗΝΗ

---

¹ Αφορούν μέρος της θεματολογίας του μαθήματος.

ΕΝΟΤΗΤΑ Α΄

Η ΣΥΛΛΗΨΗ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΜΕΤΑΒΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΚΛΑΣΙΚΟΥΣ ΘΕΩΡΗΤΙΚΟΥΣ

Καμιά κοινωνία δεν είναι στατική και αμετάβλητη, ορισμένες αλλαγές όμως που υφίσταται η κοινωνία είναι σημαντικότερες από άλλες. Από τη σκοπιά του 20ου αιώνα, μεγάλη σημασία έχει ένα σύνολο αλλαγών που συνέβησαν στη δυτική Ευρώπη κατά τη μεγάλη χρονική διάρκεια από τον 16ο ως τον 19ο αιώνα. Κατά την περίοδο αυτή μια σειρά κοινωνικών μετασχηματισμών οδήγησαν στην εμφάνιση του σύγχρονου καπιταλισμού.

Ο χαρακτήρας των αλλαγών αυτών, η ιστορική διαδοχή τους και οι συνθήκες κάτω από τις οποίες συνέβησαν αποτελούν ζητήματα διαμάχης ανάμεσα στους κοινωνικούς επιστήμονες. Εξάλλου, μέσα από μια προσπάθεια κατανόησης του φαινομένου της μετάβασης στον καπιταλισμό από τους θεωρητικούς του 19ου αιώνα διαμορφώθηκε ένα ξεχωριστό σώμα κοινωνικής σκέψης που αποτελεί τη βάση της σύγχρονης κοινωνιολογίας. Οι διαφορετικές κατευθύνσεις που συνιστούν το σώμα αυτό κοινωνικής σκέψης παρήγαγαν διαφορετικές ερμηνείες για τη μετάβαση στον καπιταλισμό και διαφορετικές περιγραφές της σύγχρονης κοινωνίας (Roxborough 1979).

Οι τρεις βασικότερες ερμηνείες είναι αυτές του Μαρξ, του Durkheim και του Weber. Οι ερμηνείες των τριών αυτών κλασικών θεωρητικών εστιάζονται στη ρήξη και την ασυνέχεια ανάμεσα στο παλιό και το καινούργιο: κατάρρευση των παραδοσιακών δομών και τρόπων οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων που έχουν τοπικό και άμεσο χαρακτήρα, και διαμόρφωση κοινωνικών δομών με μια παγκόσμια και απρόσωπη διάσταση.

Η αντιπαράθεση ανάμεσα στις αρχαϊκές κοινωνίες και τους σύνθετους κοινωνικούς μηχανισμούς που αναπτύσσονται τον 19ο αιώνα συλλαμβάνεται από τους μελετητές της εποχής εκείνης μέσα από μια σειρά διχοτομιών: *gemeinschaft* / *gesellschaft* (κοινότητα / κοινωνία), αντιπαράθεση που διατυπώθηκε από τον Tönnies· πέρασμα από την ομοιογένεια στην ανομοιογένεια (Spencer)· μηχανική αλληλεγγύη / οργανική αλληλεγγύη (Durkheim)· κοινότητα / κοινωνία (Marx)· παραδοσιακή εξουσία / νόμιμη-ορθολογική εξουσία (Weber).

1.1. E. Durkheim (1858-1917) - Κοινωνική αλλαγή και πρότυπα κοινωνικής αλληλεγγύης

Ο Durkheim θεωρεί ως βασικό χαρακτηριστικό των κοινωνικών αλλαγών, που συντελούνταν τον 18ο και 19ο αιώνα, τη διάλυση των παραδοσιακών δεσμών «μηχανικής» αλληλεγγύης ανάμεσα στα άτομα. Οι δεσμοί αυτοί στηρίζονταν στις άμεσες προσωπικές σχέσεις, την άμεση γειτνίαση στον χώρο και την έντονη κυριαρχία «εξουσιαστικών» φορέων όπως π.χ. η εκκλησία. Οι παραδοσιακοί αυτοί δεσμοί αντικαθίστανται από ένα τρόπο ενσωμάτωσης των ατόμων στην κοινωνία μέσα από απρόσωπες σχέσεις που διαμορφώνονται με τη διεύρυνση του καταμερισμού της εργασίας.

Η θεωρία του Durkheim προβάλλει έναν «κοινωνιολογικό ρεαλισμό» με την έννοια ότι αναγνωρίζει «σαν ύστατη κοινωνιολογική πραγματικότητα την ομάδα και όχι το άτομο».

Το βιβλίο του Durkheim *Κοινωνικός Καταμερισμός της Εργασίας* (1893) αποτελεί κλασική μελέτη των αλλαγών που συμβαίνουν στα πρότυπα κοινωνικής αλληλεγγύης κατά τον 19ο αιώνα. Τα κοινωνικά φαινόμενα εξετάζονται ως αποτέλεσμα του καταμερισμού της εργασίας (ο καταμερισμός της εργασίας θεωρείται ανεξάρτητη μεταβλητή). Ο Durkheim αντιπαραθέτει τις αρχαϊκές προς τις προωθημένες κοινωνίες επιχειρώντας να διερευνήσει το είδος της κοινωνικής αλληλεγγύης που χαρακτηρίζει

κάθε τύπο κοινωνίας. Κάθε ένας από τους δύο τύπους κοινωνικής αλληλεγγύης που διακρίνει ο Durkheim θεωρείται συνάρτηση του βαθμού διεύρυνσης του καταμερισμού της εργασίας. Επίσης κάθε τύπος κοινωνικής αλληλεγγύης συνδέεται με έναν διαφορετικό τύπο δικαίου.

Μηχανική αλληλεγγύη (*mechanic solidarity, αρχαϊκές κοινωνίες*) (βλ. επίσης Τσαούσης 1984): θεμελιώνεται στην κοινωνική και πολιτιστική ομοιότητα των ατόμων που συμβιούν σε σχετικά μικρά κοινωνικά σύνολα τα οποία χαρακτηρίζονται από περιορισμένο καταμερισμό εργασίας. Στις κοινωνικές αυτές ομάδες αναπτύσσεται έντονη συλλογική συνείδηση (σύνολο πεποιθήσεων και συναισθημάτων που διέπουν τα μέλη μιας κοινωνίας, και συνιστούν σύστημα που διαρκεί στον χρόνο και χρησιμεύει στη σύνδεση των γενεών). Η συλλογική συνείδηση επικαλύπτει ολότελα σχεδόν την ατομική νοοτροπία και ηθική. Η ανώτερη δύναμη των συλλογικών αξιών φαίνεται από τις έντονες αντιδράσεις της ομάδας κατά των παραβάσεων των ομαδικών θεσμών. Στις αρχαϊκές κοινωνίες ο κοινωνικός καταναγκασμός εκφράζεται αποφασιστικά με το κατασταλτικό δίκαιο (ποινικό δίκαιο, επιβολή κυρώσεων στον παραβάτη) που αποσκοπεί στη διατήρηση της μηχανικής αλληλεγγύης (περιορισμένη ανάπτυξη της ατομικότητας).

Οργανική αλληλεγγύη (*organic solidarity, προωθημένες κοινωνίες*): Εμφανίζεται με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας. Η διεύρυνση του καταμερισμού της εργασίας και οι συνακόλουθες ανομοιότητες ανάμεσα στα άτομα επιφέρουν ολοένα και μεγαλύτερη αλληλεξάρτηση στην κοινωνία. Η οργανική αλληλεγγύη χαρακτηρίζει τις σύνθετες κοινωνίες όπου αναπτύσσεται η ατομικότητα και μειώνεται η περιοριστική δύναμη της συλλογικής συνείδησης. Το ποινικό δίκαιο αντικαθίσταται από το αστικό/διοικητικό δίκαιο που απαιτεί την αποκατάσταση των δικαιωμάτων του ατόμου (δηλαδή το δίκαιο είναι επανορθωτικό παρά κατασταλτικό). Στην κοινωνία κυριαρχούν οι υψηλές αξίες της ισότητας, της ελευθερίας και της αδελφοσύνης. Κατά τον Durkheim η οργανική αλληλεγγύη είναι ισχυρότερη από τη μηχανική γιατί θεμελιώνεται στην αλληλεξάρτηση των μελών της κοινωνίας. Η αλληλεξάρτηση αυτή κάνει δυνατή τη

σύναψη «συμβάσεων». Ωστόσο οι «συμβάσεις» δεν φανερώνουν την κατάργηση του κοινωνικού εξαναγκασμού, γιατί σε τελευταία ανάλυση περιλαμβάνουν κάποια στοιχεία προκαθορισμένα που δεν έχουν γίνει αντικείμενο διαπραγματεύσεων μεταξύ των ατόμων και ομάδων: ορισμένες κοινές αξίες - που προϋπάρχουν των «συμβάσεων» και υφίστανται ανεξάρτητα από αυτές - συγκροτούν θεμελιακά στοιχεία των «συμβάσεων».

Αιτίες του διευρυνόμενου καταμερισμού της εργασίας κατά τον Durkheim

(1) Το αυξανόμενο μέγεθος της κοινωνίας, η γεωγραφική/δημογραφική επέκταση της κοινωνίας.

(2) Η αυξανόμενη φυσική πυκνότητα του πληθυσμού (ιδιαίτερα μέσα από την αστικοποίηση) και η πρόσθετη κοινωνική πυκνότητα (εξαιτίας εντονότερης επικοινωνίας και εντονότερων κοινωνικών διαντιδράσεων),

Η υπεροχή της οργανικής αλληλεγγύης ως τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας φαίνεται και από τις συγκρίσεις που κάνει ο Durkheim των σύνθετων κοινωνιών με τους σύνθετους ζωντανούς οργανισμούς (στους σύνθετους οργανισμούς κάθε όργανο επιτελεί μια εξειδικευμένη λειτουργία και η ενότητα του οργανισμού εξαρτάται από το σύνολο των αλληλεξαρτήσεων των μερών). Ωστόσο η σκοπιά που αναπτύσσει ο Durkheim καταλήγει σε μια ιδεαλιστική αντίληψη του καταμερισμού της εργασίας: καθώς θεωρείται ότι η οργανική αλληλεγγύη συνεπάγεται υψηλό βαθμό κοινωνικής συνοχής, κάθε κοινωνική ρήξη ή κοινωνική αντίθεση που παρουσιάζεται στην κοινωνία ερμηνεύεται ως παρέκκλιση από κάποια φυσιολογική κατάσταση εξαιτίας της απουσίας κατάλληλων ρυθμίσεων.

Σε «φυσιολογικές συνθήκες» οι μηχανισμοί φυσικής επιλογής (επιμερισμός των ατόμων στις διάφορες θέσεις του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας με βάση τις ικανότητες του καθενός) συμβάλλουν στην ενίσχυση της οργανικής αλληλεγγύης και της κοινωνικής συνοχής. Όταν όμως παρεμβαίνει ο παράγοντας ταξική διαφοροποίηση δεν είναι δυνατόν η κοινωνική θέση του κάθε ατόμου να απορρέει από τις έμφυτες

ικανότητές του. Η παρεμβολή των ταξικών συμφερόντων ερμηνεύεται από τον Durkheim με ηθικούς όρους: ηθική απορύθμιση της κοινωνίας που εμποδίζει την κοινωνική συνοχή (ανομία). Διάφορες μορφές κρίσης της καπιταλιστικής κοινωνίας, και οι ταξικές συγκρούσεις θεωρούνται από τον Durkheim μη-φυσιολογικές συνθήκες, απόκλιση από μια φυσιολογική κατάσταση. Σε ορισμένα σημεία του έργου του τονίζει ότι η κοινωνική συνοχή μπορεί να ενισχυθεί με την ισχυροποίηση της συλλογικής συνείδησης στο πλαίσιο των επαγγελματικών ενώσεων («αν η πρόοδος της επιστήμης και της βιομηχανίας πραγματοποιείται σε συνθήκες απουσίας καθολικών, πλατιά αποδεκτών κανόνων, τότε το αποτέλεσμα θα είναι η ανομία και το ηθικό κενό»).

1.2. M. Weber (1864-1920) - Εξέλιξη των τρόπων νομιμοποίησης της κυριαρχίας

Ο Weber ερμηνεύει τα φαινόμενα κοινωνικής αλλαγής που παρατηρούνται κατά τον 19ο αιώνα ως την προοδευτική κυριαρχία του ορθολογισμού στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική οργάνωση.

Η τυπολογία των κοινωνιών που διαμορφώνει ο Weber στηρίζεται στην εξέλιξη των τρόπων νομιμοποίησης των σχέσεων κυριαρχίας από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία. Αναπτύσσει έτσι διαφόρους ιδεατούς τύπους σχέσεων κυριαρχίας και τρόπων νομιμοποίησης των σχέσεων αυτών. Ο ιδεατός τύπος αποτελεί μια αναλυτική κατασκευή, κάτι σαν ένα είδος μοντέλου που έχει ως στόχο την περιγραφή και ερμηνεία ενός κοινωνικού φαινομένου. Εκείνο που πρέπει να τονιστεί είναι ότι ο ιδεατός τύπος δεν αναπαράγει με κάποια αφαίρεση μια συγκεκριμένη μορφή με την οποία εμφανίζεται το υπό εξέταση φαινόμενο. Αλλά συγκεντρώνει και συνθέτει τα βασικά χαρακτηριστικά (υπερτονίζοντας συχνά τα κυριότερα) όλων των μορφών κάτω από τις οποίες συναντούμε το εν λόγω φαινόμενο στην πραγματικότητα.

Ερωτήματα στα οποία εστιάζεται η θεωρία του Weber είναι: πώς διαμορφώνονται οι σχέσεις κυριαρχίας σε μια κοινωνία, και πώς νομιμοποιείται το δικαίωμα που έχει ο άρχων (ή το άρχον στρώμα) να ασκεί εξουσία (από πού πηγάζει το δικαίωμα αυτό);

Η κυριαρχία (domination) αποτελεί μια σχέση εξουσίας στα πλαίσια της οποίας οι άρχουσες ομάδες, οι ομάδες που επιβάλλουν τη θέλησή τους στις υπόλοιπες κοινωνικές ομάδες, πιστεύουν ότι έχουν το δικαίωμα να ασκούν εξουσία, και οι κοινωνικές ομάδες που υφίστανται την κυριαρχία θεωρούν υποχρέωσή τους να υποτάσσονται στις εντολές των αρχόντων στρωμάτων. Στη νομιμοποίηση της κυριαρχίας συμβάλλει ένα πλέγμα πίστσεων και αξιών που καθιστούν φυσιολογικές τις συνθήκες κυριαρχίας στην αντίληψη των ατόμων-μελών της κοινωνίας. Οι πίστεις/αξίες που νομιμοποιούν τις σχέσεις κυριαρχίας προσδιορίζουν τη σχετική σταθερότητα του συστήματος κυριαρχίας και τις διαφορές ανάμεσα στα συστήματα εξουσίας. Επιπλέον ο Weber εξετάζει και τον διοικητικό μηχανισμό που αναπτύσσεται ανάμεσα στον άρχοντα και τους αρχόμενους για την ενίσχυση και αναπαραγωγή των σχέσεων κυριαρχίας.

Οι πίστεις/αξίες που καθιστούν νόμιμες της σχέσεις εξουσίας σε μια κοινωνία και ο χαρακτήρας του διοικητικού μηχανισμού που αναπτύσσεται αποτελούν τα δύο βασικά κριτήρια για την τυπολογία των συστημάτων κυριαρχίας που διατυπώνει ο Weber.

Τρία είδη εξουσίας:

(α) Χαρισματική εξουσία (charismatic authority) (βλ. επίσης Τσαούση 1984): ένα άτομο (χαρισματικός ηγέτης) νομιμοποιεί τη θέση του ως αρχηγός μέσα από τις εξαιρετικές ικανότητες που το διακρίνουν και τα κατορθώματα που έχει στο ενεργητικό του (τύποι χαρισματικών ηγετών: προφήτης, ήρωας, δημαγωγός). Η σχέση ανάμεσα στον χαρισματικό ηγέτη και τους οπαδούς του είναι άμεση (δεν διαμεσολαβεί διοικητικός μηχανισμός).

(β) Παραδοσιακή εξουσία (traditional authority): η νομιμότητα της εξουσίας πηγάζει από την πίστη στις αιώνιες αξίες του παρελθόντος, στην ιερότητα και ορθότητα των παραδοσιακών μεθόδων άσκησης εξουσίας. Ο παραδοσιακός αρχηγός οφείλει τη θέση του σε κληρονομικά δικαιώματα, κατέχει την εξουσία σύμφωνα με τις παραδόσεις (πατριαρχικές κοινότητες, φεουδαρχική κοινωνία). Στις κοινωνίες αυτές αναπτύσσεται

ένα υποτυπώδες διοικητικό σύστημα που ρυθμίζει τις σχέσεις ανάμεσα στον κληρονομικό μονάρχη και τις υποτελείς κοινωνικές ομάδες.

(γ) Νόμιμη-ορθολογική εξουσία (legal-rational authority): Η εξουσία στηρίζεται σε ορθολογικά στοιχεία, θεμελιώνεται στην πίστη σε απρόσωπους κανόνες και στο δικαίωμα προσταγής εκείνων που αποκτούν την εξουσία σύμφωνα με τους κανόνες αυτούς. Τον τύπο αυτό της εξουσίας τον συναντούμε στις σύγχρονες κοινωνίες: η εξουσία προοδευτικά μεταφέρεται από τα χέρια των παραδοσιακών αρχόντων σε «τυπικούς» θεσμοποιημένους φορείς που ενσωματώνουν τον ορθολογισμό σε ένα βαθμό που αυτό δεν είχε ξανασυμβεί προηγουμένως. Η νόμιμη-ορθολογική εξουσία προϋποθέτει την ανάπτυξη ενός σύνθετου διοικητικού συστήματος το οποίο ο Weber ονομάζει **γραφειοκρατία**: σύστημα διοίκησης που στηρίζεται σε ενιαία, ορθολογική και ιεραρχική οργάνωση αξιωμάτων/αρμοδιοτήτων, καθορισμό των σχέσεων ανάμεσα σε αξιώματα και αρμοδιότητες με βάση τυπικούς και απρόσωπους κανόνες.

Γραφειοκρατικά συστήματα διοίκησης αναπτύχθηκαν και σε προγενέστερες χρονικές περιόδους, ωστόσο ο ορθολογισμός εξαπλώνεται σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής μόνο στη δυτική Ευρώπη του 19ου αιώνα. Σε όλες τις προγενέστερες περιόδους οι ορθολογικές μορφές οργάνωσης της κοινωνίας προσέκρουαν στο πολιτιστικό πλέγμα των διαφόρων θρησκειών που αναιρούν την τάση εξορθολογισμού και οδηγούν σε πισωγύρισμα. Κατά τον Weber μόνο σε μια συγκεκριμένη συγκυρία και σε σχέση με ένα συγκεκριμένο πλέγμα θρησκευτικών πίστεων και αξιών (**προτεσταντική ηθική**) θα πραγματοποιηθεί μια πλατιά ορθολογικοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων. Η συνθήκη αυτή θα αλλάξει ολότελα την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και θα σημάνει το πέρασμα σε μια καινούργια εποχή, αυτήν του βιομηχανικού καπιταλισμού.

Εξετάζοντας τις ιστορικές συνθήκες της μετάβασης στον καπιταλισμό ο Weber δίνει μεγάλη έμφαση στις θρησκευτικές πίστεις και αξίες που απορρέουν από το προτεσταντικό δόγμα που κηρύσσει την αναζήτηση της χάρις του θεού μέσα στα πλαίσια της εγκόσμιας ζωής. Κατά τον Λούθηρο η εργασία αποτελεί τρόπο με τον οποίο

ο άνθρωπος υπηρετεί τον θεό. Σε αντίθεση με τον καθολικισμό, το λουθηρανικό δόγμα δεν κάνει διάκριση ανάμεσα σε θρησκευτική ευσέβεια και εγκόσμια δραστηριότητα, αλλά το ίδιο το επάγγελμα αποτελεί «θεία επιταγή», και η εργασία αποκτά αξία ως μέσο ψυχικής σωτηρίας. Στο πλέγμα αυτό πίστεων και αξιών ο Καλβίνος πρόσθεσε και την αρετή της λιτότητας, εγκράτειας, αυτοπειθαρχίας: το άτομο δεν πρέπει να κατασπαταλά τους καρπούς της εργασίας του συσσωρεύοντας πλούτη και ζώντας με χλιδή· οι καρποί της εργασίας θα πρέπει να χρησιμοποιούνται για την παραπέρα ανάπτυξη της επαγγελματικής δραστηριότητας του ατόμου, γιατί μέσα από την επιτυχία στη δουλειά εμφανίζεται το κάλεσμα του θεού. Όπως χαρακτηριστικά τονίζει ο Tilgher όλα αυτά δείχνουν «την αρχή της σύγχρονης επιχείρησης»: με το νέο αυτό δόγμα διαμορφώνεται και ένας νέος άνθρωπος με ισχυρή θέληση, δραστήριος, λιτός, ωθούμενος προς τη σκληρή εργασία από το ίδιο το πλέγμα των θρησκευτικών αξιών. Απέχθεια προς την εργασία αποτελεί ένδειξη ότι το άτομο δεν συγκαταλέγεται ανάμεσα στους εκλεκτούς (του θεού). Το να διακρίνει κανείς τη θεία επιταγή μέσα στη δουλειά και να την ακολουθήσει ενσυνείδητα αποτελεί θρησκευτική υποχρέωση.

Οι αξίες αυτές στρέφουν το άτομο προς μια διαρκή αναζήτηση ενδείξεων της χάρις του θεού μέσα από την επιτυχία στη δουλειά, τη διεύρυνση της επιχείρησης, τη συσσώρευση κεφαλαίου. Η διαμόρφωση ενός τέτοιου πλέγματος αξιών και προτύπων συμπεριφοράς, σε μια συγκεκριμένη ιστορική στιγμή, συντέλεσε στο να πραγματοποιηθεί μια ευρεία ορθολογικοποίηση των οικονομικών δραστηριοτήτων (η οικονομική δραστηριότητα συνιστά μια συστηματική, εκ των προτέρων υπολογισμένη επιδίωξη μέγιστου οικονομικού οφέλους με τη χρησιμοποίηση καθαρά οικονομικών μέσων, πράγμα που σημαίνει τον διαχωρισμό της οικονομικής σφαίρας από άλλες σφαίρες της κοινωνικής ζωής - πολιτική, θρησκεία κλπ.). Αυτό θα αλλάξει την οργάνωση της παραγωγικής διαδικασίας και θα σημάνει το πέρας σε μια καινούργια εποχή, αυτή του βιομηχανικού καπιταλισμού.

1.3. Κ. Μαρξ (1818-1883) - Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής

Η θεωρία του Μαρξ για την κοινωνική αλλαγή δεν απομακρύνεται από το εξελικτικό σχήμα που κυριαρχεί ανάμεσα στους κοινωνικούς φιλοσόφους του 19ου αιώνα. Ωστόσο η διαφορά του Μαρξ από τους άλλους δύο κλασικούς θεωρητικούς της κοινωνιολογίας έγκειται στο ότι προσδιορίζει τον καπιταλισμό ως μια συγκεκριμένη μορφή ταξικής κοινωνίας δομημένης γύρω από ένα ιδιαίτερο τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι οργανώνονται για να παράγουν τα απαραίτητα αγαθά για τη συντήρηση και επιβίωσή τους.

Η καπιταλιστική κοινωνία διαδέχθηκε μια άλλη μορφή κοινωνίας (φεουδαρχική κοινωνία) - δηλαδή, κατά τον Μαρξ μια άλλη μορφή κοινωνικής οργάνωσης της παραγωγής - όπου οι σχέσεις: (α) ανάμεσα στις ομάδες των άμεσων παραγωγών και των μη-παραγωγών, και (β) ανάμεσα στους άμεσους παραγωγούς/μη-παραγωγούς και τα μέσα παραγωγής ήταν διαφορετικές. Το βασικό χαρακτηριστικό της φεουδαρχίας είναι ότι η εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών από τους μη-παραγωγούς γίνεται με άμεσο τρόπο (εξαναγκαστική εργασία): η εκμετάλλευση παίρνει τη μορφή της απόλυτης υπερεργασίας (ο δουλοπάροικος εξαιτίας της κοινωνικής του θέσης είναι υποχρεωμένος να αφιερώσει ένα μέρος των ωρών εργασίας του για τον φεουδάρχη). Αντίθετα στον καπιταλισμό η άντληση του υπερπροϊόντος γίνεται έμμεσα: μέσα από την ενσωμάτωση στο τελικό προϊόν μιας ποσότητας εργασίας - αξίας - για την οποία ο εργάτης δεν πληρώνεται. Αυτό συμβαίνει γιατί στον καπιταλισμό γενικεύεται η κυριαρχία της αξίας ανταλλαγής στις οικονομικές δραστηριότητες (δηλαδή τα αγαθά είναι στο σύνολό τους εμπορεύσιμα είδη).

Σε αντίθεση με τον Weber, ο Μαρξ δεν προσεγγίζει τον καπιταλισμό μέσα από τα κίνητρα, τις πίστεις και τις αξίες/ιδεολογίες που χαρακτηρίζουν τις κοινωνίες της δυτικής Ευρώπης τον 19ο αιώνα. Κατά τον Μαρξ, τα κίνητρα και οι αξίες που προσανατολίζουν το άτομο προς την ορθολογική οικονομική δραστηριότητα απορρέουν από τη διαμόρφωση των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και την εδραίωση της καπιταλιστικής δυναμικής παρά αποτελούν ανεξάρτητη μεταβλητή.

Επίσης και η εξέλιξη του καταμερισμού της εργασίας ερμηνεύεται από τον Μαρξ σε συνάρτηση με τη δυναμική της καπιταλιστικής συσσώρευσης, παρά ως ανεξάρτητη μεταβλητή που προσδιορίζει τον χαρακτήρα της κοινωνικής συνοχής (όπως υποστηρίζει ο Durkheim).

Κατά τον Μαρξ ο καταμερισμός της εργασίας (διαφοροποίηση και εξειδίκευση των εργασιακών δραστηριοτήτων) και στην πιο υποτυπώδη του μορφή συνδέεται με ταξικές διακρίσεις. Από τη στιγμή που διαμορφώνεται μια εμβρυακή ταξική διάκριση στην κοινωνία θεμελιώνεται και μια μορφή κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας: οι κοινοτικοί τρόποι παραγωγής αποτελούν τους πρώτους τρόπους παραγωγής που θεμελιώνουν μια εμβρυακή ταξική διάκριση. Εξασφαλίζουν το πέρασμα από τον πρωτόγονο κομμουνισμό - «πρωτόγονη άρνηση» του καταμερισμού της εργασίας και του υπερπροϊόντος - στις ολοκληρωμένες ταξικές κοινωνίες. [**Κοινοτικοί τρόποι παραγωγής**: η οργάνωση της εργασίας γίνεται εν μέρει σε ατομική βάση και εν μέρει σε συλλογική βάση, ενώ το βασικό «μέσο εργασίας» (ή συντελεστής της παραγωγής), η γη, αποτελεί συλλογική ιδιοκτησία του γένους, και η χρήση της είναι ελεύθερη για όλα τα μέλη της κοινότητας].

Ο καταμερισμός της εργασίας συνίσταται σε τεχνικό και κοινωνικό καταμερισμό. Ο τεχνικός καταμερισμός αφορά τις σχέσεις συνεργασίας και τον τρόπο συντονισμού της εργασίας που απορρέουν από το επίπεδο ανάπτυξης της τεχνικής/τεχνολογίας σε μια κοινωνία. Η μορφή όμως που παίρνει η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας σε μια κοινωνία δεν εξαρτάται μόνο από τεχνικούς παράγοντες (δηλαδή, οι εργασιακές σχέσεις δεν εκφράζουν τον καλύτερο δυνατό και πιο αποτελεσματικό τρόπο οργάνωσης της εργασίας με βάση κάποια δεδομένη τεχνική). Σε κάθε ταξική κοινωνία μέσα από τον καταμερισμό εργασίας και τις εργασιακές σχέσεις ασκείται εξουσία. Ο όρος **κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας** αφορά τις σχέσεις κυριαρχίας που χαρακτηρίζουν τη διαδικασία παραγωγής (ιεραρχική δομή των επαγγελματιών, σχέσεις εξουσίας που καθορίζουν ποιος παίρνει τις αποφάσεις για το τι θα παραχθεί/πώς θα παραχθεί και πώς

θα κατανεμηθεί το παραγόμενο προϊόν, σύστημα πειθαρχίας και ελέγχου κατά τη διαδικασία παραγωγής).

Βασικά χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής:

(1) Ύπαρξη ελεύθερης εργασίας, αποχωρισμός του άμεσου παραγωγού από τα μέσα παραγωγής.

(2) Διαμόρφωση του θεσμού της ατομικής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής (ατομική ιδιοκτησία του κεφαλαίου).

(3) Αποχωρισμός των άμεσων παραγωγών (εργατών) και των έμμεσων παραγωγών (αστική τάξη) από τα μέσα επιβίωσης τους. Τα μέσα επιβίωσης αποκτώνται στο πλαίσιο της αγοράς.

(4) Έλεγχος της διαδικασίας παραγωγής (των δυνάμεων της τεχνολογίας, της εργασιακής διαδικασίας κλπ.) από τον κεφαλαιοκράτη.

(5) Εδραίωση και γενίκευση της λογικής της αγοράς ως μηχανισμού μέσω του οποίου γίνεται η άντληση του υπερπροϊόντος, και κατά συνέπεια αποδυνάμωση εξω-οικονομικών παραγόντων για την απόσπαση του υπερπροϊόντος. [Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε όλους τους προ-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής η εκμετάλλευση των άμεσων παραγωγών στηρίζεται σε εξω-οικονομικούς παράγοντες: π.χ. στη φεουδαρχία η απόσπαση υπερπροϊόντος γίνεται μέσα από την καταναγκαστική εργασία που ο δουλοπάροικος παρέχει στον φεουδάρχη· η καταναγκαστική εργασία νομιμοποιείται στη βάση πολιτικο-θρησκευτικών ιδεολογιών].

Η διαμόρφωση όλων αυτών των συνθηκών στα πλαίσια ιστορικών διαδικασιών που χαρακτηρίζουν την Ευρώπη του 18ου και 19ου σηματοδοτεί τη μετάβαση στον καπιταλισμό.

Οι τρεις αυτές θεωρητικές κατευθύνσεις αποτελούν τις καταβολές των σύγχρονων ερμηνειών των φαινομένων κοινωνικής αλλαγής και ανάπτυξης. Από τη μια μεριά, οι

θεωρίες του «εκσυγχρονισμού» που ερμηνεύουν τον χαρακτήρα των περιφερειακών κοινωνικών σχηματισμών μέσα από ένα εξελικτικό μοντέλο σταδίων κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ανάπτυξης στηρίζονται στα ερμηνευτικά σχήματα του Weber και του Durkheim (αντιπαράθεση ανάμεσα στις παραδοσιακές και σύγχρονες κοινωνίες, ορισμός του εκσυγχρονισμού ως ανάπτυξη του ορθολογισμού σε όλες τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής). Επίσης, μια σειρά από θεωρίες που ορίζουν τον καπιταλισμό στο επίπεδο του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος, και ερμηνεύουν τη μετάβαση στον καπιταλισμό σε συνάρτηση με τη διεύρυνση των εμπορικών συναλλαγών, και την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας που η διεύρυνση αυτή επιφέρει, συνδέονται ως ένα βαθμό με την ερμηνευτική προοπτική του Durkheim. Ενώ οι θεωρίες που αναλύουν τον καπιταλισμό με βάση τα κίνητρα, τις πίστεις και τις αξίες της αστικής τάξης υιοθετούν το βεμπεριανό ερμηνευτικό σχήμα.

Από την άλλη μεριά, οι θεωρίες που επιχειρούν να ερμηνεύσουν την ανάπτυξη (και την κοινωνική μεταβολή στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες) δίνοντας έμφαση στις σχέσεις παραγωγής και κατανομής του πλεονάσματος που αναπτύχθηκαν ιστορικά στις κοινωνίες αυτές, πλησιάζουν προς το μαρξιστικό ερμηνευτικό σχήμα (για μια αναλυτικότερη παρουσίαση των ζητημάτων αυτών και εξειδίκευσή τους σε σχέση με την ερμηνεία των προβλημάτων ανάπτυξης στην Ελλάδα βλ. Πετμεζίδου-Τσουλουβή 1984 & 1987, Πετμεζίδου και Τσουλουβής 1990) .

ΕΝΟΤΗΤΑ Β΄

ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΘΕΩΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

2.1. ΕΚΣΥΓΧΡΟΝΙΣΜΟΣ, ΕΞΑΡΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΙΣΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

2.1.1. Ιστορικές συνθήκες που συνέβαλαν στην εμφάνιση της σχολής του εκσυγχρονισμού - Οι κοινωνιολογικές προσεγγίσεις

Οι προσεγγίσεις στα ζητήματα ανάπτυξης/υπανάπτυξης που διατυπώνονται κατά τις δεκαετίες του '50 και '60 διέπονται από ένα εξελικτικό μοντέλο σταδίων κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης από τα οποία περνά κάθε χώρα κατά την πορεία μετάβασής της προς τον «εκσυγχρονισμό». Τα κοινωνικο-οικονομικά, πολιτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των αναπτυγμένων δυτικών χωρών λαμβάνονται ως «μέτρα σύγκρισης» και οι κοινωνικές και οικονομικές δομές στις χώρες της περιφέρειας θεωρούνται ότι αποκλίνουν από αυτά τα «μέτρα σύγκρισης» εξ αιτίας των παραδοσιακών αξιών, ρόλων και θεσμών που εξακολουθούν να κυριαρχούν στις χώρες αυτές και να προβάλλουν αντιστάσεις σε κάθε διαδικασία ανάπτυξης.

Τα παρακάτω ιστορικά γεγονότα έχουν καθοριστική σημασία για την εμφάνιση της θεωρίας του εκσυγχρονισμού κατά τη δεκαετία του '50.

- Πρώτο, ενισχύεται ο ρόλος των ΗΠΑ ως υπερδύναμης που διαχειρίζεται το παγκόσμιο σύστημα. Η εφαρμογή του σχεδίου Marshall για την ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης από τον πόλεμο Δυτικής Ευρώπης,

καθώς επίσης και η ίδρυση διαφόρων διεθνών οργανισμών για τη διαχείριση της ανοικοδόμησης και της ανάπτυξης σε παγκόσμιο επίπεδο (ΟΟΣΑ, Διεθνής Τράπεζα, ΟΗΕ) αποτέλεσαν μέρος της στρατηγικής αυτής από τη μεριά των ΗΠΑ.

- Δεύτερο, η διαμόρφωση ενός κομμουνιστικού μπλοκ στην Ανατολική Ευρώπη υπό την κυριαρχία της πρώην Σοβιετικής Ένωσης καθώς επίσης και η επέκταση της επιρροής του κομμουνιστικού κινήματος και στην Ασία (Κίνα, Κορέα) ενισχύουν τον ψυχρό πόλεμο και τη διαμάχη ανάμεσα στις υπερδυνάμεις για τον καθορισμό των σφαιρών επιρροής τους.
- Τρίτο, η αποδυνάμωση των αποικιοκρατικών δυνάμεων στην Ευρώπη οδηγεί στην ενίσχυση των εθνικο-απελευθερωτικών κινήματων σε πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου και την ανάδυση νέων εθνών-κρατών, κυρίως στην Ασία και την Αφρική. Τα νέα αυτά έθνη-κράτη επιζητούν ένα μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης και πολιτικής οργάνωσης που να στηρίζει την εθνική ανεξαρτησία τους.

Παράλληλα, οι πολιτικές ελίτ των ΗΠΑ και των χωρών της Δυτικής Ευρώπης ενθαρρύνουν τους κοινωνικούς επιστήμονες να προτείνουν λύσεις στα προβλήματα ανάπτυξης που αντιμετωπίζουν οι χώρες της περιφέρειας, σε μια προσπάθεια να ενισχύσουν την επιρροή των ΗΠΑ στις χώρες αυτές και να περιορίσουν τις επιδράσεις του κομμουνιστικού κινήματος.

Οι μελέτες του εκσυγχρονισμού έχουν διεπιστημονικό χαρακτήρα καθώς διερευνούν ένα ευρύ φάσμα κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δομών στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Για να ερμηνεύσουν την κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση και να προτείνουν μέτρα πολιτικής για την ανάπτυξη οι μελετητές στρέφονται προς:

(α) τα αναλυτικά μοντέλα για την κοινωνική εξέλιξη που προσφέρει η κοινωνιολογική παράδοση (Comte, Spencer, Tönnies, Durkheim, και Weber),

(β) τη θεωρία του δομικού λειτουργισμού όπως αναπτύχθηκε από τον αμερικανό κοινωνιολόγο T. Parsons, η οποία συλλαμβάνει την κοινωνία ως ένα σύστημα λειτουργιών που τείνει προς την αυτό-διατήρηση μέσα από μηχανισμούς ομοιόστασης, και

(γ) τη θεωρία της διάχυσης, στον χώρο, των κοινωνικών και πολιτιστικών θεσμών, η οποία αναπτύχθηκε κυρίως στα πλαίσια της κοινωνικής ανθρωπολογίας.

Οι διαδικασίες εκσυγχρονισμού μελετώνται σε διάφορα επίπεδα: στο επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης, της οικονομίας, του πολιτικού συστήματος, της κουλτούρας· ή σε σχέση με επιμέρους θεσμούς όπως την οικογένεια, τις μονάδες παραγωγής, το αστεακό σύστημα, τον στρατό, τη διοίκηση· ή, ακόμη, σε σχέση με τα χαρακτηριστικά της προσωπικότητας του ατόμου (π.χ. μετασχηματισμός των κινήτρων ατομικής δράσης και ανάπτυξη του «κινήτρου για επιτεύγματα» - *achievement motive* - κατά τον McClelland 1964).

Κατά τον Eisenstadt (1966), «ιστορικά ο εκσυγχρονισμός είναι η διαδικασία αλλαγής προς αυτούς τους τύπους κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών συστημάτων τα οποία αναπτύχθηκαν στη Δυτική Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, από τον 17ο προς τον 19ο αιώνα, και επεκτάθηκαν αργότερα και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ κατά τον 20ο αιώνα επεκτάθηκαν και σε χώρες της Ν. Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής».

Από την άλλη μεριά ο Nash (1966) ορίζει τον εκσυγχρονισμό ως «εκείνο το κοινωνικό, πολιτιστικό και ψυχολογικό πλαίσιο που επιτρέπει την εφαρμογή της επιστήμης στη διαδικασία παραγωγής».

Κεντρικό ρόλο στις αναλύσεις αυτές παίζει η διχοτομία ανάμεσα σε δύο ιδεατούς τύπους κοινωνίας:

- την παραδοσιακή, αγροτική, καθυστερημένη κοινωνία, και
- τη σύγχρονη, βιομηχανική-αστεακή, αναπτυγμένη κοινωνία.

Οι δύο πόλοι του διχοτομικού μοντέλου προσδιορίζονται με βάση τα κύρια

χαρακτηριστικά του συστήματος των αξιών, θεσμών και ρόλων σε κάθε ένα από τους δύο αυτούς ιδεατούς τύπους κοινωνιών.

Ορισμένες βασικές υποθέσεις που κάνει η θεωρία του εκσυγχρονισμού για την πορεία μετάβασης από την παραδοσιακή στη σύγχρονη κοινωνία είναι οι παρακάτω (So 1990):

(α) Ο εκσυγχρονισμός οδηγεί στη σύγκλιση των κοινωνικών δομών των διαφόρων χωρών και επιτυγχάνεται με την αντικατάσταση των παραδοσιακών αξιών από τις σύγχρονες αξίες. Ο ρυθμός κοινωνικής αλλαγής μπορεί να ποικίλλει από χώρα σε χώρα, η κατεύθυνση της αλλαγής (προς τον εκσυγχρονισμό) όμως είναι κοινή και σταθερή για όλες τις χώρες (τελεολογική ερμηνεία της κοινωνικής αλλαγής).

(β) Ο εκσυγχρονισμός είναι ταυτόσημος με την πρόοδο, και συνίσταται σε μια μακροχρόνια εξελικτική (και όχι επαναστατική) διαδικασία που συνεπάγεται αλλαγές σε όλες σχεδόν τις σφαίρες της κοινωνικής ζωής (εκβιομηχάνιση, αστικοποίηση, κοινωνική/ταξική διαφοροποίηση, κοινωνική κινητοποίηση, πολιτική συμμετοχή και εκδημοκρατισμός, ανάπτυξη κεντρικών συστημάτων διοίκησης, ενίσχυση του ορθολογισμού).

(γ) Η παράδοση συλλαμβάνεται ως το αντίθετο του εκσυγχρονισμού· θεωρείται υπολειμματικό στοιχείο και παραπέμπει σε μια κατάσταση στατικής ισορροπίας. Η ασυγχρονία στις αλλαγές που συμβαίνουν στους διάφορους θεσμούς, κατά τη διαδικασία του εκσυγχρονισμού, και τα προβλήματα που προκύπτουν από τον γρήγορο ρυθμό μετάβασης από τα διάφορα στάδια εξέλιξης, για ορισμένες χώρες, αποτελούν τις αιτίες των οξυμένων προβλημάτων του Τρίτου Κόσμου.

(δ) Η ενότητα ανάλυσης είναι το έθνος-κράτος και όχι οι σχέσεις ανάμεσα σε κράτη και περιφέρειες. Δίνεται έμφαση στους ενδογενείς παράγοντες που εμποδίζουν την ανάπτυξη. Ιδιαίτερα τονίζεται ο ρόλος των παραδοσιακών αξιών που ενσωματώνονται στο πολιτιστικό σύστημα και αυτό μπλοκάρει την ανάπτυξη. Από την άλλη μεριά, θεωρείται ότι η ανάπτυξη θα επέλθει με την εκτεταμένη διάχυση σύγχρονων κοινωνικών

αξιών οι οποίες ενισχύουν το επιχειρηματικό πνεύμα και την καινοτόμο συμπεριφορά από την πλευρά των προοδευτικών ελίτ.

Εξ αιτίας της έμφασης στον δομικό λειτουργισμό (η κοινωνία ιδωμένη ως αυτο-ρυθμιζόμενο σύστημα λειτουργιών) δεν μελετούνται ούτε οι εσωτερικές κοινωνικές συγκρούσεις ούτε οι εξωτερικές σχέσεις πολιτικής κυριαρχίας και οικονομικής εξάρτησης. Η έμφαση στον δομο-λειτουργισμό αντανακλά ως ένα βαθμό την προσπάθεια των δυτικών αναπτυγμένων χωρών να ενισχύσουν την πολιτική σταθερότητα και την ιδεολογική ενσωμάτωση των κοινωνικών στρωμάτων στα υπό συγκρότηση κράτη του Τρίτου Κόσμου.

Οι εκσυγχρονίζουσες ελίτ στις χώρες του Τρίτου Κόσμου θεωρούνται ως ο κύριος φορέας κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής, καθώς προσανατολίζουν την κοινωνία προς την τροχιά της ανάπτυξης και συμβάλλουν στην αφομοίωση και διάχυση των κοινωνικών, πολιτιστικών και τεχνολογικών επιδράσεων από τις αναπτυγμένες χώρες, γεγονός που επιταχύνει την κοινωνική αλλαγή.

2.1.2. Οικονομικός εκσυγχρονισμός (στάδια οικονομικής ανάπτυξης) και η προσέγγιση του δυϊσμού

(Α) Η οικονομική εκδοχή της θεωρίας του εκσυγχρονισμού (θεωρία των σταδίων)

Κατά τον Rostow (1960) η μετάβαση προς τον εκσυγχρονισμό συνίσταται σε πέντε κύρια στάδια ανάπτυξης:

(1) Το στάδιο της παραδοσιακής κοινωνίας το οποίο αποτελεί την αφετηρία.

(2) Το στάδιο της προετοιμασίας για την απογείωση κατά το οποίο η κοινωνία αρχίζει να μεταβάλλεται χωρίς όπως ακόμη να έχει εδραιωθεί μια διαδικασία διατηρούμενης μεγέθυνσης: εμφάνιση μιας νέας κοινωνικής ομάδας καινοτόμων

επιχειρηματιών, διεύρυνση των αγορών, ανάπτυξη νέων βιομηχανιών κλπ.

(3) Το στάδιο της απογείωσης. Οι παράγοντες που συμβάλλουν στην απογείωση μπορεί να αφορούν πολιτικές αλλαγές που μετασχηματίζουν το θεσμικό πλαίσιο της κοινωνίας, τεχνολογικές αλλαγές, ή ακόμη ευνοϊκές συνθήκες στον διεθνή περίγυρο. Απαραίτητη προϋπόθεση για να φθάσει μια χώρα το στάδιο της διατηρούμενης ανάπτυξης αποτελεί η αύξηση του ποσοστού των παραγωγικών επενδύσεων στο 10-15% του εθνικού εισοδήματος.

(4) Η πορεία προς την ωριμότητα αποτελεί το τέταρτο στάδιο και είναι μια μακροχρόνια διαδικασία κατά την οποία οι οικονομικές δομές εκσυγχρονίζονται, αναπτύσσονται νέες τεχνολογίες, διαφοροποιείται / καθετοποιείται η βιομηχανική παραγωγή, υποκαθίστανται οι εισαγωγές από εγχώρια προϊόντα και αυξάνονται οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων.

(5) Ο προσανατολισμός της οικονομίας προς τα καταναλωτικά αγαθά και τις υπηρεσίες σηματοδοτεί τη μετάβαση μιας χώρας στο ανώτατο στάδιο ανάπτυξης, το στάδιο της μαζικής κατανάλωσης.

Ένα κεντρικό ερωτήματα στις θεωρίες του οικονομικού εκσυγχρονισμού είναι:

- πώς θα ξεκινήσει η ανάπτυξη και, κυρίως, πώς θα βρεθούν τα απαιτούμενα κεφάλαια;

Οι Rostow, Nurkse και Lewis θεωρούν ότι οι λιγότερο αναπτυγμένες χώρες οφείλουν την καθυστέρησή τους στη χαμηλή αποταμίευση και την ανυπαρξία κεφαλαίων για παραγωγικές επενδύσεις. Καθώς η οριακή τάση για κατανάλωση είναι υψηλή στις αναπτυσσόμενες χώρες, προτείνεται η εφαρμογή αναγκαστικής αποταμίευσης και ανακατανομή εισοδημάτων προς όφελος των επενδυτών.

Το ερώτημα ποιος τομέας πρέπει να αναπτυχθεί πρώτος είναι εξίσου σημαντικό για τους παραπάνω μελετητές. Ορισμένοι υποστηρίζουν ότι προτεραιότητα πρέπει να δοθεί στην ανάπτυξη της βιομηχανίας, γιατί αυτό θα οδηγήσει σε ταχεία αύξηση του κατά

κεφαλή εθνικού εισοδήματος, βελτίωση του εξωτερικού ισοζυγίου πληρωμών, εξοικονόμηση συναλλάγματος με την υποκατάσταση των εισαγωγών και αύξηση των εξαγωγών δεδομένου του συγκριτικού πλεονεκτήματος των χαμηλών μισθών και ημερομισθίων τις αναπτυσσόμενες χώρες. Στόχος είναι η επιτάχυνση της μεγέθυνσης, η εξασφάλιση πόρων για την ανάπτυξη της οικονομίας συνολικά και η ανύψωση του βιοτικού επιπέδου του πληθυσμού.

Αντίθετα, μια άλλη άποψη, που συνδέεται με τη θεωρία του Keynes, προβάλλει την ανάπτυξη του αγροτικού τομέα ως την κινητήρια δύναμη για την οικονομική μεγέθυνση: αν βελτιωθεί η παραγωγικότητα στον αγροτικό τομέα θα αυξηθεί η αγοραστική δύναμη μεγάλου μέρους του πληθυσμού των χωρών του Τρίτου Κόσμου, κάτι το οποίο είναι απαραίτητο για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Ενώ αν η ανάπτυξη ξεκινήσει από τη βιομηχανία, οι δυνατότητες αύξησης της ενεργού ζήτησης είναι περιορισμένες εφόσον η βιομηχανική παραγωγή είναι εντάσεως κεφαλαίου και δεν δημιουργεί πολλές θέσεις απασχόλησης. Βέβαια, η εναλλακτική αυτή στρατηγική είναι κατάλληλη κυρίως για χώρες όπου η αναλογία αγροτικού πληθυσμού προς καλλιεργήσιμη γη είναι χαμηλή (π.χ. Αφρική, Λατινική Αμερική, όχι όμως Ασία).

(B) Δυϊσμός

Η προσέγγιση του δυϊσμού θεωρεί ότι το κοινωνικο-οικονομικό σύστημα στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες διαιρείται σε δύο επιμέρους συστήματα (τα οποία αφορούν τομείς της οικονομίας ή περιφέρειες): ένα καθυστερημένο, στάσιμο και ένα δυναμικό, προοδευμένο. Εξαιτίας της ατελούς λειτουργίας των μηχανισμών της αγοράς, ο δυναμικός/προοδευμένος τομέας της οικονομίας ή οι δυναμικές περιφέρειες δεν μπορούν να συμπαρασύρουν σε αλλαγή τον καθυστερημένο/παραδοσιακό τομέα ή τις καθυστερημένες περιφέρειες· αντίθετα, μάλιστα, παγιδεύουν τον καθυστερημένο τομέα σε συνεχή στασιμότητα. Ως αιτίες αναφέρονται η συγκέντρωση των κεφαλαίων σε λίγα χέρια, η έλλειψη ενός πλέγματος σύγχρονων αξιών και κινήτρων συμπεριφοράς, η περιορισμένη απορροφητικότητα εργατικών χεριών από τη βιομηχανία και η υπερπροσφορά

εργασίας στον αγροτικό τομέα που περιορίζουν τα κίνητρα για καινοτομία και τεχνολογική αλλαγή.

Μια άλλη άποψη τονίζει ότι στις χώρες της περιφέρειας η οικονομία παγιδεύεται σε μια ισορροπία χαμηλού επιπέδου (φαύλος κύκλος της φτώχειας): εξ αιτίας των χαμηλών εισοδημάτων η ενεργός ζήτηση είναι περιορισμένη, έτσι η παραγωγή καθλώνεται σε χαμηλά επίπεδα, και αυτό μειώνει ακόμη περισσότερο τη ζήτηση και τις δυνατότητες συσσώρευσης του κεφαλαίου.

Παράλληλα, οι υποστηρικτές της θεωρίας του εκσυγχρονισμού υιοθετούν τις απόψεις του Ricardo για τη σημασία του εξωτερικού εμπορίου στην ανάπτυξη και τα ευεργετικά αποτελέσματα που έχει η ενίσχυση του φυσικού καταμερισμού εργασίας ανάμεσα στις διάφορες χώρες, με βάση την υπόθεση για τα συγκριτικά πλεονεκτήματα κόστους που εκφράζει ο φυσικός καταμερισμός εργασίας. Τα μέτρα πολιτικής που προτείνουν οι εκσυγχρονιστές είναι η διεύρυνση των ανταλλαγών μεταξύ αναπτυγμένων και υπανάπτυκτων χωρών (ή περιφερειών), η ελεύθερη διακίνηση συντελεστών παραγωγής και η διάχυση σύγχρονων αξιών/ιδεών που ενισχύουν το επιχειρηματικό πνεύμα και την τεχνολογική πρόοδο, δηλαδή με άλλα λόγια ενίσχυση της ενσωμάτωσης των υπανάπτυκτων χωρών (περιφερειών) στο παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

2.1.3. Ανισότητες στον χώρο - Πολωμένη ανάπτυξη

Προς το τέλος της δεκαετίας του '50, η αισιοδοξία των υποστηρικτών της θεωρίας του εκσυγχρονισμού αρχίζει να κλονίζεται μέσα από μια σειρά μελετών που αμφισβητούν πολλές από τις υποθέσεις της θεωρίας αυτής. Παράλληλα, ορισμένες μελέτες εισάγουν τη διάσταση του χώρου και δίνουν έμφαση στα φαινόμενα πολωμένης ανάπτυξης (Hirschman και Myrdal) αμφισβητώντας την άποψη της «ισόρροπης ανάπτυξης» που πρόβαλαν οι εκσυγχρονιστές (π.χ. Nurkse).

Ανατρέχοντας στις απόψεις του Perroux για τη σημασία των «πόλων ανάπτυξης», ο Hirschman υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη στον χώρο συμβαίνει μέσα από μια «αλυσίδα

ανισορροπιών»: η ανάπτυξη μιας ομάδας «κινητήριων βιομηχανιών» (Perroux) σε έναν τόπο δημιουργεί εξωτερικές οικονομίες για άλλες βιομηχανίες που παράγουν συμπληρωματικά προϊόντα: η δυναμική των «πολλαπλασιαστικών αποτελεσμάτων» λειτουργεί και «προς τα μπρος» και «προς τα πίσω» και παρέχει κίνητρα για αύξηση της παραγωγής σε πολλούς τομείς της οικονομίας στην περιοχή. Ο Hirschman (1958) καταλήγει στο συμπέρασμα ότι «γεωγραφικά η ανάπτυξη είναι ανισόροπη». Η ανάπτυξη πραγματοποιείται με την εγκατάσταση σε ορισμένους τόπους «κύριων βιομηχανιών» οι οποίες στη συνέχεια έλκουν και άλλες βιομηχανίες («εξωθούμενες βιομηχανίες», κατά τον Perroux). Αυτό έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση «πόλων ανάπτυξης» που από εκεί και πέρα προσδιορίζουν την επιλογή τόπου εγκατάστασης νέων επιχειρήσεων. Οι επιχειρηματίες επιδιώκουν να εγκατασταθούν στους «πόλους ανάπτυξης» γιατί υπερεκτιμούν τις οικονομίες κλίμακας στους πόλους αυτούς και υποτιμούν τις ευκαιρίες που μπορεί να προσφέρουν άλλες λιγότερο αναπτυγμένες περιοχές (Brookfield 1975).

Η διαδικασία αυτή οδηγεί σε μια πολωμένη ανάπτυξη στον χώρο, π.χ. ανάπτυξη του Βορρά, υπανάπτυξη του Νότου. Ωστόσο, ο Hirschman θεωρεί ότι, μακροπρόθεσμα, αν η οικονομίες Βορρά-Νότου έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα, κάποιες «ροές προς τα κάτω» θα επιφέρουν εξισορρόπηση της ανάπτυξης: για να συμβεί αυτό, όμως, είναι απαραίτητη η κρατική παρέμβαση. Για να ερμηνεύσει τη δυναμική των «ροών προς τα κάτω» ο Hirschman υιοθετεί τις απόψεις των εκσυγχρονιστών: για παράδειγμα θεωρεί ότι η μετακίνηση εργατικών χεριών από τον Βορρά στον Νότο έχει, μακροπρόθεσμα, ως αποτέλεσμα την αύξηση της οριακής παραγωγικότητας της εργασίας και της κατά κεφαλή κατανάλωσης στον Νότο, παράγοντες οι οποίοι θέτουν σε κίνηση τη δυναμική της ανάπτυξης.

Από την άλλη μεριά, ο Myrdal (1972) καταλήγει σε περισσότερο απαισιόδοξα συμπεράσματα. Οι μελέτες του επικεντρώνονται στις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες παρά σε μια γενική θεωρία για την ανάπτυξη. Με αφετηρία τη διερεύνηση των κοινωνικο-οικονομικών ανισοτήτων μεταξύ λευκών και μαύρων στις ΗΠΑ διατυπώνει τη θεωρία της «σφρευτικής αιτιότητας» (*cumulative causation*): οι προκαταλήψεις των

λευκών για τους μαύρους από τη μια μεριά, και το κοινωνικο-οικονομικό στάτους και επίπεδο διαβίωσης των μαύρων από την άλλη αποτελούν δύο παράγοντες που αλληλοενισχύονται· ο ένας παράγοντας είναι αιτία του άλλου κατά έναν κυκλικό τρόπο. Αν, όμως, κάτω από ορισμένες συνθήκες ένας από τους δύο αυτούς παράγοντες μεταβληθεί, θα συμπαρασύρει σε «σωρευτική αλλαγή» και τον άλλο· και αυτή η αλλαγή μπορεί να συμβεί είτε προς τη μια κατεύθυνση, είτε προς την άλλη.

Για το διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών χωρών, ο Myrdal υποστηρίζει ότι οι δυνάμεις της αγοράς δημιουργούν περιφερειακές ανισότητες οι οποίες ενδυναμώνονται από την κίνηση κεφαλαίων, αγαθών και υπηρεσιών που λειτουργούν ως «αντίρρευμα» το οποίο διευρύνει τις ανισότητες. Στο σημείο αυτό ασκεί κριτική στη θεωρία του εξωτερικού εμπορίου γιατί δεν μπορεί να συλλάβει τον σωρευτικό χαρακτήρα των δυνάμεων του «αντιρρεύματος» (αύξηση του όγκου των εισαγωγών από τις υπανάπτυκτες χώρες, καταστροφή της εγχώριας βιομηχανίας, μεταφορά πλεονάσματος στις αναπτυγμένες χώρες) που απομακρύνουν το οικονομικό σύστημα από την ισορροπία.

Ο Myrdal όμως δεν αποκλείει και την περίπτωση εκείνη όπου μέσα από μια εκτεταμένη διάχυση τεχνολογιών και μεθόδων παραγωγής μπορεί να επέλθει ανάπτυξη των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Σε αυτό θα συμβάλει και μια αποτελεσματική κρατική παρέμβαση με στόχο κυρίως την αναδιάρθρωση και ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας.

Σημαντικό ρόλο στην αμφισβήτηση των θεωριών του εκσυγχρονισμού και του διεθνούς εμπορίου έπαιξαν και οι μελέτες της Οικονομικής Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τη Λατινική Αμερική (ECLA) και, ειδικότερα, η στρουκτουραλιστική προσέγγιση του Prebisch. Η προσέγγιση αυτή εστιάζεται στα εμπόδια για την ανάπτυξη των χωρών της Λ. Αμερικής που θέτουν δομικοί παράγοντες, όπως τα μονοπώλια και τα εργατικά συνδικάτα των χωρών του κέντρου.

Σύμφωνα με την ορθόδοξη θεωρία του διεθνούς εμπορίου τα πλεονεκτήματα της τεχνολογικής αλλαγής μεταβιβάζονται, μακρο-πρόθεσμα, στον Τρίτο Κόσμο μέσα από

τους μηχανισμούς της αγοράς: καθώς πέφτουν οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων που παράγουν οι χώρες του κέντρου, και παράλληλα αυξάνεται η ζήτηση πρώτων υλών που παράγουν οι χώρες του Τρίτου Κόσμου βελτιώνονται οι όροι του εμπορίου για τις χώρες της περιφέρειας. Ο Prebisch ανατρέπει την άποψη αυτή υποστηρίζοντας ότι:

(α) Οι αναπτυγμένες χώρες διατηρούν τα οφέλη της τεχνολογικής προόδου για τον εαυτό τους: τα μονοπώλια προσπαθούν να διατηρήσουν ένα υψηλό ποσοστό κέρδους και τα εργατικά συνδικάτα ένα υψηλό επίπεδο μισθών και ημερομισθίων με αποτέλεσμα να μην ελαττώνονται, μακροπρόθεσμα, οι τιμές των βιομηχανικών προϊόντων.

(β) Ενώ η ζήτηση για βιομηχανικά προϊόντα αυξάνεται με έντονο ρυθμό, η ζήτηση πρώτων υλών που παράγουν οι χώρες του Τρίτου Κόσμου δεν ακολουθεί τον ίδιο ρυθμό αύξησης (π.χ. νέα προϊόντα που παράγουν οι αναπτυγμένες χώρες υποκαθιστούν τις πρώτες ύλες που προσφέρουν οι χώρες της περιφέρειας).

(γ) Οι συνθήκες πλήρους απασχόλησης στις αναπτυγμένες χώρες συμβάλλουν στη διατήρηση των μισθών και ημερομισθίων σε υψηλά επίπεδα, ενώ στις χώρες της περιφέρειας η υπερπροσφορά εργασίας εμποδίζει την αύξηση των μισθών και ημερομισθίων.

Οι παράγοντες αυτοί συντελούν ώστε να επιδεινώνονται συνεχώς οι όροι του εμπορίου για τις χώρες της περιφέρειας: για μια ορισμένη ποσότητα εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων οι χώρες της περιφέρειας πρέπει να εξάγουν ολοένα και περισσότερα προϊόντα. Οι μηχανισμοί αυτοί εκφράζουν την άνιση ανταλλαγή ανάμεσα στις χώρες του κέντρου και της περιφέρειας και οδηγούν σε μια συνεχή ροή πλεονάσματος από τις υπανάπτυκτες προς τις αναπτυγμένες χώρες. Στις ιδέες αυτές θα στηριχθεί αργότερα η νεο-μαρξιστική ανάλυση της εξάρτησης (Frank 1969, Dos Santos 1973, Cardoso & Faletto 1979), της άνισης ανταλλαγής (Εμμανουήλ 1980) και της συσσώρευσης σε παγκόσμια κλίμακα (Amin 1976 & 1997).

Όσο αφορά τα μέτρα πολιτικής για την ανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας, ο Prebisch προτείνει την υποκατάσταση των εισαγωγών βιομηχανικών προϊόντων και την

κρατική παρέμβαση για την προστασία της εγχώριας βιομηχανίας κυρίως στα πρώτα στάδια ανάπτυξής της.

2.1.4. Η θεωρία της εξάρτησης (ιστορικές συνθήκες που συνέβαλαν στην ανάπτυξη της θεωρίας αυτής - βασικά σημεία της θεωρίας)

Προς το τέλος της δεκαετίας του 1960 η θεωρία της εξάρτησης έστρεψε το ενδιαφέρον των μελετητών στις αντιφάσεις της ανάπτυξης/οικονομικής μεγέθυνσης. Ασκείται έντονη κριτική στη μονοδιάστατη προσέγγιση του εκσυγχρονισμού κυρίως όσο αφορά την αγνόηση των σχέσεων κυριαρχίας σε παγκόσμιο επίπεδο και την αποκλειστική έμφαση στα εσωτερικά εμπόδια για την ανάπτυξη, καθώς επίσης και τη λειτουργιστική υπόθεση ότι οι παραδοσιακές αξίες δεν συμβιβάζονται με τον εκσυγχρονισμό. Η θεωρία της εξάρτησης ασχολείται με τις αρνητικές επιπτώσεις της καπιταλιστικής ανάπτυξης/υπανάπτυξης στις χώρες της περιφέρειας, όπως η μεταφορά του πλεονάσματος από τις χώρες αυτές προς τις χώρες του κέντρου, η διευρυνόμενη περιθωριοποίηση της περιφέρειας, η εσωτερίκευση των σχέσεων εξάρτησης με έμφαση στις συμμαχίες ανάμεσα στα διεθνή μονοπώλια και την εγχώρια αστική τάξη στις χώρες της περιφέρειας, οι αυξανόμενες κοινωνικές ανισότητες/κοινωνικές συγκρούσεις και η ενίσχυση των κατασταλτικών μηχανισμών ως αντιστάθμισμα.

Η προσέγγιση της εξάρτησης πρωτοαναπτύχθηκε στη Λατινική Αμερική ως ανταπόκριση στην αποτυχία της πολιτικής υποκατάστασης των εισαγωγών υποστηρίχθηκε από την Οικονομική Επιτροπή για τη Λατινική Αμερική (ECLA). Πολλά λαϊκιστικά καθεστώτα στη Λατινική Αμερική δοκίμασαν κατά τη δεκαετία του '50 την εφαρμογή της πολιτικής προστατευτισμού και εκβιομηχάνισης μέσα από την υποκατάσταση των εισαγωγών που πρότεινε η Οικονομική Επιτροπή την περίοδο εκείνη. Μετά από ένα σύντομο διάστημα οικονομικής ανάκαμψης, πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής άρχισαν να αντιμετωπίζουν προβλήματα οικονομικής ύφεσης, ανεργίας, υψηλού πληθωρισμού και αύξησης του εξωτερικού ελλείμματος. Παράλληλα οξύνθηκαν οι κοινωνικές

συγκρούσεις με αποτέλεσμα την κατάρρευση των λαϊκιστικών καθεστώτων και την αντικατάστασή τους από αυταρχικά, στρατιωτικά καθεστώτα κατά τη δεκαετία του '60. Κάτω από τις συνθήκες αυτές αναπτύσσεται η θεωρία της εξάρτησης μέσα από μια έντονη κριτική στις απόψεις της Οικονομικής Επιτροπής, τη θεωρία του εκσυγχρονισμού αλλά και τις ορθόδοξες μαρξιστικές ερμηνείες.

Τα βασικότερα σημεία της θεωρίας της εξάρτησης συνοψίζονται ως εξής:

Η ανάπτυξη/υπανάπτυξη δεν είναι αποτέλεσμα της αφθονίας ή σπανιότητας των συντελεστών παραγωγής σε μια χώρα ή περιφέρεια αλλά εκφράζουν μια σχέση οικονομικής κυριαρχίας σε παγκόσμιο επίπεδο. Ανάπτυξη και υπανάπτυξη αποτελούν δύο πλευρές του ίδιου φαινομένου: η αυτοδιατηρούμενη ανάπτυξη των χωρών του κέντρου προϋποθέτει την υπανάπτυξη των χωρών της περιφέρειας. Η εξάρτηση συλλαμβάνεται ως εξωτερική συνθήκη, που επιβάλλεται στο εσωτερικό των χωρών του Τρίτου Κόσμου. Έτσι οι αιτίες της υπανάπτυξης δεν αφορούν εσωτερικούς παράγοντες (έλλειψη κεφαλαίων, επιχειρηματικών ικανοτήτων ή δημοκρατικών θεσμών) αλλά συνδέονται με τη διαίωνιση του άνισου καταμερισμού εργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο.

Η εξάρτηση αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό της πορείας εξέλιξης όλων των χωρών του Τρίτου Κόσμου και είναι αποτέλεσμα της ιστορικής διαδικασίας ανάπτυξης του καπιταλισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, από τον 16ο αιώνα και έπειτα, που οδηγεί στην περιφερειακή πόλωση της παγκόσμιας οικονομίας. Στόχος της σχολής της εξάρτησης είναι να προσδιορίσει το «γενικό μοντέλο της εξάρτησης» (τον ιδεατό τύπο της εξάρτησης) χωρίς να δίνεται μεγάλη σημασία στις ιστορικές διαφορές και την ιστορική πολυπλοκότητα. Κατά τον Dos Santos, «η σχέση μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών γίνεται σχέση εξάρτησης όταν ορισμένες χώρες (οι κυρίαρχες) μπορούν να αναπτύσσονται και να ξεκινούν την πορεία ανάπτυξης από μόνες τους, ενώ άλλες χώρες (οι εξαρτημένες) μπορούν να το κάνουν αυτό ως αντανάκλαση της οικονομικής μεγέθυνσης των αναπτυγμένων χωρών».

Ο καπιταλισμός ορίζεται σε παγκόσμια κλίμακα ως σύστημα μονοπωλιακών

ανταλλαγών που λειτουργεί έτσι ώστε να επιτυγχάνεται η ροή πλεονάσματος από τις χώρες της περιφέρειας στο ιμπεριαλιστικό κέντρο. Το σύστημα αυτό καθορίζει την κατανομή της πολιτικής δύναμης, τις μορφές οργάνωσης της παραγωγής και την ταξική δομή στις διάφορες χώρες/περιφέρειες, και υφίσταται σχεδόν αναλλοίωτο από την περίοδο εμφάνισης του παγκοσμίου καπιταλιστικού συστήματος.

Η διαδικασία της υπανάπτυξης συλλαμβάνεται με βάση το διχοτομικό μοντέλο μητρόπολη-δορυφόρος το οποίο χρησιμοποιείται για να περιγράψει την εξάρτηση σε παγκόσμιο, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (Frank). Από τη στιγμή που διαμορφώνεται μια ιεραρχία δορυφόρων και μητροπόλεων, δημιουργούνται σχέσεις εξάρτησης που διατηρούνται σταθερές, παρόλο που οι μορφές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης μπορεί να μεταβάλλονται στον χρόνο.

Οι συνθήκες αυτές καθιστούν την εξάρτηση ασυμβίβαστη με την ανάπτυξη. Σε ορισμένες συγκυρίες μπορεί να επιτευχθεί κάποια οικονομική μεγέθυνση στις χώρες της περιφέρειας (χαλάρωση των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας σε συνθήκες παγκόσμιας οικονομικής κρίσης ή παγκόσμιου πολέμου). Μακροπρόθεσμα, όμως, η ανάπτυξη είναι αδύνατη εξ αιτίας της ροής κεφαλαίου προς το κέντρο και της διαστρέβλωσης («αποδιάρθρωσης» κατά τον Amin) των κοινωνικών και οικονομικών δομών των χωρών της περιφέρειας. Η ανάπτυξη των χωρών αυτών είναι δυνατή μόνο αν διακόψουν τους δεσμούς με το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα.

2.1.5. Η προσέγγιση του παγκόσμιου συστήματος

Η προσέγγιση του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος που διατυπώθηκε κατά τα μέσα της δεκαετίας του '70 από τον Wallerstein (1974) παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με τις παραπάνω απόψεις. Ο Wallerstein υποστηρίζει ότι κάθε κοινωνικό σύστημα πρέπει να μελετάται ως ολότητα. Τα έθνη-κράτη του σύγχρονου κόσμου δεν είναι κλειστά συστήματα και δεν μπορούν να μελετηθούν ως τέτοια.

Μέχρι τώρα έχουν υπάρξει τρεις τύποι συστημάτων: (α) μικρά συστήματα (mini-

systems, κλειστές τοπικές οικονομίες), (β) παγκόσμιες αυτοκρατορίες οι οποίες προσδιορίζονται από την συγκέντρωση «δοσιμάτων» από μια κεντρική εξουσία, και (γ) το παγκόσμιο οικονομικό σύστημα όπου οι ανταλλαγές στα πλαίσια της αγοράς αποτελούν το συνδεδετικό στοιχείο του συστήματος.

Για τον Wallerstein καπιταλισμός και παγκόσμια οικονομία αποτελούν ταυτόσημες έννοιες. Το παγκόσμιο σύστημα δεν χρειάζεται να επεκτείνεται σε ολόκληρο τον κόσμο αλλά είναι μια ενότητα **με κοινό καταμερισμό εργασίας και πολλαπλά πολιτιστικά συστήματα**. Έτσι η παγκόσμια οικονομία συνίσταται σε ένα παγκόσμιο σύστημα οικονομικών ανταλλαγών χωρίς κεντρική εξουσία.

Το παγκόσμιο σύστημα χωρίζεται σε τρία επίπεδα: το κέντρο, την ημι-περιφέρεια και την περιφέρεια. Κατά την περίοδο διαμόρφωσης της παγκόσμιας οικονομίας, παράγοντες όπως η γεωγραφία και η ιστορική συγκυρία προσδιόρισαν τη θέση κάθε χώρας στο παγκόσμιο σύστημα. Επιπλέον, η ένταξη μιας χώρας στο κέντρο, την περιφέρεια ή ημι-περιφέρεια έχει ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση περισσότερο ή λιγότερο ισχυρών κρατικών δομών και αυτό με τη σειρά του θέτει σε κίνηση τους μηχανισμούς μεταφοράς πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο και ενισχύει ακόμη περισσότερο την οικονομική και πολιτική δύναμη των μητροπολιτικών χωρών.

2.1.6. Αδυναμίες της θεωρίας της εξάρτησης και του παγκόσμιου συστήματος

Παρόλο που οι ερμηνείες της εξάρτησης και του παγκόσμιου συστήματος προσπαθούν να ξεπεράσουν τις αδυναμίες της θεωρίας του εκσυγχρονισμού, εισάγοντας τη διάσταση των σχέσεων οικονομικής και πολιτικής κυριαρχίας σε παγκόσμιο και περιφερειακό επίπεδο, τείνουν πολλές φορές προς μια μονοδιάστατη ερμηνεία των κοινωνικών και οικονομικών δομών των χωρών της περιφέρειας υπερτονίζοντας τους εξωτερικούς παράγοντες (Oxaal *et al.* 1975, Μουζέλης 1986, 1988).

Υποθέτοντας ότι η υπανάπτυξη προκύπτει από μια δομική θέση στο παγκόσμιο σύστημα, οι υποστηρικτές της θεωρίας της εξάρτησης οδηγούνται σε μια ενιαία σύλληψη

της δομής των υπανάπτυκτων χωρών. Έτσι όμως αδυνατούν να συλλάβουν τις ιστορικές ιδιαιτερότητες κάθε χώρας και παραμελούν τη μελέτη των εσωτερικών κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών δομών στις χώρες της περιφέρειας (ταξικές συγκρούσεις, μορφές οργάνωσης της παραγωγής, εργασιακές σχέσεις, πολιτικές αντιπαραθέσεις και ο ρόλος του κράτους). Επιπλέον, οι θεωρίες της εξάρτησης αδυνατούν να ερμηνεύσουν τα φαινόμενα οικονομικής μεγέθυνσης σε ορισμένες χώρες της περιφέρειας, π.χ. χώρες της Νοτιο-Ανατολικής Ασίας, κατά τις δεκαετίες του '70 και '80.

Μια άλλη αδυναμία των θεωριών αυτών είναι ότι δεν μελετούν σε βάθος τα χαρακτηριστικά του αναπτυγμένου καπιταλισμού. Όπως στη θεωρία του εκσυγχρονισμού, έτσι και στη θεωρία της εξάρτησης, η υπανάπτυξη αποτελεί προβληματική κατάσταση σε αντιπαράθεση προς ένα (ιδεολογικά προσδιορισμένο) «μοντέλο» καπιταλιστικής ανάπτυξης που σιωπηρά θεωρείται μη-προβληματικό, άρα φυσιολογικό. Μια σειρά από αντιπαραθέσεις όψεων της «φυσιολογικής» καπιταλιστικής ανάπτυξης προς την υπανάπτυξη συνθέτουν την προβληματική των υποστηρικτών της εξάρτησης. Για παράδειγμα:

- η βέλτιστη εκμετάλλευση των πόρων στις χώρες του κέντρου αντιπαρατίθεται προς την αντιλαϊκή και σπάταλη εκμετάλλευση στις χώρες της περιφέρειας,
- και η οργανική συνάρθρωση επιχειρήσεων και κλάδων της οικονομίας αντιπαρατίθεται προς τη στρεβλή συνάρθρωση στις χώρες της περιφέρειας (Amin, Μουζέλης).

Ωστόσο η προβληματική αυτή συνεπάγεται μια τελείως ουτοπική αντίληψη για την ανάπτυξη (ηθικός ορισμός της ανάπτυξης/υπανάπτυξης). Επιπλέον, ο ορισμός του «μοντέλου» καπιταλιστικής ανάπτυξης των χωρών του κέντρου ως «αυτοκεντρική» / «αυτοδύναμη» ανάπτυξη (Amin) αποτελεί αντίφαση που αναιρεί την ερμηνευτική αξία της έννοιας της εξάρτησης: δεν μπορεί, από τη μια μεριά, η ανάπτυξη των χωρών του κέντρου να θεωρείται ως αυτοδύναμη, αυτοκεντρική διαδικασία της οποίας η δυναμική

προσδιορίζεται κυρίως από τις οικονομικές ανταλλαγές στο εσωτερικό των χωρών του κέντρου και μεταξύ των χωρών αυτών, και από την άλλη μεριά να δίνεται τόσο μεγάλη έμφαση στη ροή πλεονάσματος προς τις χώρες του κέντρου ως κύριο χαρακτηριστικό της υπανάπτυξης.

Μεταγενέστερες εκδοχές της θεωρίας της εξάρτησης προσπαθούν να καλύψουν τα κενά αυτά: ο Cardoso διατυπώνει την έννοια της «εξαρτημένης ανάπτυξης» ή της «καπιταλιστικής ανάπτυξης σε θύλακες»: μια ομάδα νεομαρξιστών οικονομολόγων (Bettelheim, Rey, Arrighi κ.ά.) ερμηνεύουν τα φαινόμενα ανάπτυξης/υπανάπτυξης χρησιμοποιώντας την έννοια της «συνάρθρωσης των τρόπων παραγωγής» και εντοπίζουν τα εμπόδια για την ανάπτυξη στις διαδικασίες μετάβασης από τους προ-καπιταλιστικούς στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής: ενώ άλλοι μελετητές (όπως για παράδειγμα ο Warren) υιοθετούν μια πιο αισιόδοξη στάση υποστηρίζοντας ότι μακροπρόθεσμα είναι δυνατή η καπιταλιστική ανάπτυξη στις χώρες της περιφέρειας.

2.1.7. Ερμηνείες των περιφερειακών προβλημάτων

Στα πλαίσια της θεωρίας του εκσυγχρονισμού η οικονομική καθυστέρηση μιας περιφέρειας αποδίδεται: (α) στην οικονομική απομόνωσή της και τις περιορισμένες διεξόδους σε αγορές για τα προϊόντα της, (β) τη διατήρηση και αναπαραγωγή παραδοσιακών μορφών οικονομικής δραστηριότητας (οικογενειακές επιχειρήσεις, μικρές αγροτικές καλλιέργειες κλπ.), και (γ) την έλλειψη κεφαλαίων και επενδύσεων υποδομής καθώς επίσης και την έλλειψη κινήτρων και αξιών που ενισχύουν το επιχειρηματικό πνεύμα.

Τα μέτρα πολιτικής για το ξεπέρασμα της οικονομικής καθυστέρησης διέπονται από μια λίγο-πολύ φιλελεύθερη πολιτική σύμφωνα με την οποία η δυναμική της ανάπτυξης θα προκύψει από τις φυσικές δυνάμεις της αγοράς, ενώ η κρατική παρέμβαση περιορίζεται στη δημιουργία καταλλήλων συνθηκών για την οικονομική απογείωση, όπως επενδύσεις σε έργα υποδομής, κίνητρα για την αναπτυσσόμενη βιομηχανία και επιτάχυνση των διαδικασιών μετασχηματισμού των κοινωνικών και πολιτιστικών αξιών

διαμέσου του εκπαιδευτικού συστήματος.

Οι προσεγγίσεις της πολωμένης ανάπτυξης, σε συνδυασμό με τις απόψεις του Ρεγκου για τη συγκέντρωση των καινοτομιών στον χώρο, συλλαμβάνουν τη δυναμική της ανάπτυξης ως μια στρατηγική διαδικασία προσέλκυσης κινητηρίων βιομηχανιών σε επιλεγμένους «πόλους ανάπτυξης» και διάχυσης των ευεργετικών αποτελεσμάτων της ανάπτυξης και στις καθυστερημένες περιοχές.

Η θεωρία της εξάρτησης ερμηνεύει τα προβλήματα οικονομικής καθυστέρησης με βάση τη θέση μιας χώρας ή περιφέρειας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας. Η ενσωμάτωση μιας χώρας/περιφέρειας στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα ως δορυφόρος των μητροπολιτικών χωρών προδιαγράφει την πορεία εξέλιξης αυτής της χώρας/περιφέρειας και καθορίζει τα κοινωνικο-οικονομικά χαρακτηριστικά της. Ως μοναδική λύση προτείνεται η αποσύνδεση των χωρών του Τρίτου Κόσμου από το παγκόσμιο σύστημα που θα ανατρέψει τους μηχανισμούς ροής του πλεονάσματος προς τα μητροπολιτικά κέντρα (βλέπε για παράδειγμα τις ακραίες εκδοχές της εξάρτησης των Frank και Amin). Άλλοι μελετητές θεωρούν ότι υπάρχουν περιθώρια ανάπτυξης για μια καθυστερημένη περιφέρεια μέσα στο παγκόσμιο σύστημα, και αυτά εξαρτώνται από τις ιστορικές καταβολές και τον ιδιαίτερο χαρακτήρα των κοινωνικών και πολιτικών δομών.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 η ένταση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων ανάμεσα στους υποστηρικτές του εκσυγχρονισμού και της εξάρτησης ελαττώνεται. Το γεγονός ότι ορισμένες χώρες της περιφέρειας πέτυχαν υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης την περίοδο αυτή μεταβάλλοντας έτσι τη θέση τους στον διεθνή καταμερισμό εργασίας αποτελεί παράγοντα που συντέλεσε στην άμβλυνση των ιδεολογικών αντιπαραθέσεων. Άλλος σημαντικός παράγοντας είναι η οικονομική κρίση και αναδιάρθρωση σε παγκόσμια κλίμακα κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες που επιφέρουν σημαντικές αλλαγές στις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτικές δομές των χωρών του κέντρου.

Προβλήματα οικονομικής κατάρρευσης, αυξημένης ανεργίας και κοινωνικής περιθωριοποίησης αντιμετωπίζουν τώρα και οι αναπτυγμένες χώρες/περιφέρειες. Οι

συνθήκες αυτές θέτουν υπό αμφισβήτηση τον ιδεατό τύπο της «αυτοδύναμης» ανάπτυξης του κέντρου ως υπόδειγμα για τις καθυστερημένες χώρες (ή περιφέρειες), ενώ παράλληλα η κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού» στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης και την πρώην Σοβιετική Ένωση κλονίζουν την εμπιστοσύνη στα μοντέλα «αποσύνδεσης από το παγκόσμιο σύστημα».

Από το τέλος της δεκαετίας του '70 και ύστερα αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τη μελέτη της «παγκοσμιοποίησης» (globalization) των οικονομικών διαδικασιών και των επιπτώσεων στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτιστικές δομές σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο (βλ. για παράδειγμα Held *et al.* 1999, Hirst and Thompson 1996, Waters 1995, Sklair 1991): ενώ παράλληλα το επίκεντρο των μελετών μετατοπίζεται από τις χώρες της περιφέρειας στις χώρες του κέντρου (π.χ. Lash and Urry 1987).

2.2. ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΔΙΑΡΘΡΩΣΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΗ ΑΛΛΑΓΗ

Οι προσεγγίσεις που αναπτύσσονται κατά τις δεκαετίες του '80 και '90 εξετάζουν το παγκόσμιο σύστημα από τη σκοπιά της αναδιάρθρωσης του καπιταλισμού ιδιαίτερα στις αναπτυγμένες χώρες: γενίκευση της οικονομικής κρίσης, περιορισμός του ρόλου του έθνους-κράτους και αναδιάρθρωση της σχέσης κράτους και οικονομίας εξ αιτίας των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης, μεταβολές στην κοινωνική δομή και τις μορφές πολιτικής ενσωμάτωσης.

Ορισμένες προσεγγίσεις εστιάζουν το ενδιαφέρον τους στις αλλαγές που παρατηρούνται στην οργάνωση της παραγωγής, τις σχέσεις εργασίας και την τεχνολογία, άλλες επικεντρώνονται στις χωρικές ανακατατάξεις που απορρέουν από τη βιομηχανική αλλαγή και οικονομική αναδιάρθρωση, και άλλες διευρύνουν το αντικείμενο μελέτης ώστε να συμπεριλαμβάνονται παράλληλες αλλαγές στις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και

πολιτιστικές δομές.

Κοινό χαρακτηριστικό των προσεγγίσεων αυτών είναι η υιοθέτηση δυαδικών εννοιολογικών σχημάτων που προβάλλουν την αντίθεση ανάμεσα στις κοινωνικές σχέσεις, μορφές οικονομικής οργάνωσης / τεχνολογικές δομές και τρόπους πολιτικής ενσωμάτωσης που χαρακτηρίζουν τις δύο πρώτες δεκαετίες της μεταπολεμικής περιόδου από τη μια μεριά, και την περίοδο της οικονομικής κρίσης και αναδιάρθρωσης από την άλλη.

Οι δυαδικές έννοιες φορντισμός / μεταφορντισμός, οργανωμένος / αποδιοργανωμένος καπιταλισμός, νεωτερικότητα / μετανεωτερικότητα οριοθετούν περιόδους και εντοπίζουν το πέρασμα από μια περίοδο σε μια άλλη με βάση: το καθεστώς συσσώρευσης, τους μακροχρόνιους κύκλους τεχνολογικής αλλαγής, τον χαρακτήρα των κοινωνικών συγκρούσεων, τις μορφές πολιτικής ενσωμάτωσης, ή ακόμη, τα πολιτιστικά χαρακτηριστικά.

Σε άλλες περιπτώσεις οι δυαδικές έννοιες χρησιμοποιούνται ως ιδεατοί τύποι για τον εντοπισμό εναλλακτικών μορφών οργάνωσης της παραγωγής, όπως ο ιδεατός τύπος της ευέλικτης εξειδίκευσης που θεωρείται από τους Piore και Sabel (1984) ως δυνατή εναλλακτική λύση προς τη μαζική παραγωγή.

Σε αντίθεση με τις απόψεις των θεωρητικών της εξάρτησης και του παγκόσμιου συστήματος για την ιεραρχημένη δομή του χώρου που εκφράζεται από τις σχέσεις κέντρου, περιφέρειας και ημι-περιφέρειας, οι μεταγενέστερες προσεγγίσεις εξετάζουν τα φαινόμενα κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης / καθυστέρησης στο πλαίσιο δύο παράλληλων, αλλά αντίθετης κατεύθυνσης, διαδικασιών: από τη μια μεριά, μια τάση παγκοσμιοποίησης (globalization process) των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών διαδικασιών που περιορίζει τις δυνατότητες ρύθμισης της οικονομίας σε εθνικό, περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, και από την άλλη μεριά μια τάση ενίσχυσης της σημασίας των τοπικών δομών (localization process) που μπορεί να έχει πολλές εκφάνσεις όπως, αναδίπλωση της εθνικής / πολιτιστικής ταυτότητας διαφόρων

πληθυσμών σε τοπικό επίπεδο, ενεργοποίηση διαφόρων χαρακτηριστικών της τοπικής κοινωνίας που προωθούν την ανάπτυξη, διαμόρφωση πλεγμάτων παραγωγής στον χώρο και προώθηση της συνεργασίας (Πετμεζίδου 2000). Η αντίληψη αυτή οδηγεί στην υπόθεση ότι η βιομηχανική ανάπτυξη είναι «γεωγραφικά ανοικτή», δηλαδή μπορεί να συμβεί σε οποιοδήποτε τόπο αν υπάρχουν οι κατάλληλες συνθήκες και δομές σε τοπικό επίπεδο (μεταξύ των οποίων θα μπορούσε κανείς να αναφέρει, για παράδειγμα, τις συνθήκες ανάπτυξης κοινωνικού κεφαλαίου, εταιρικών σχέσεων και δικτύων συνεργασίας), ιδιαίτερα μάλιστα καθώς η ανάπτυξη νέων τεχνολογιών, νέων μεθόδων παραγωγής και νέων προϊόντων δημιουργεί «παράθυρα» (ή, με άλλα λόγια νέες ευκαιρίες) «στη χωροθέτηση της βιομηχανίας». Οι συνθήκες αυτές αποδυναμώνουν τη σημασία των ιεραρχικών σχέσεων της χωρικής δομής αναφορικά προς την επιλογή τόπου εγκατάστασης των βιομηχανικών μονάδων.

Επιπλέον ορισμένες προσεγγίσεις επανεισάγουν την έννοια του εκσυγχρονισμού (και σε κάποιο βαθμό και των σταδίων εξέλιξης): είτε μέσα από τη σκοπιά της μετάβασης από τη νεωτερικότητα στη μετανεωτερικότητα, είτε από τη σκοπιά της μετάβασης από ένα σύστημα οργάνωσης της παραγωγής σε ένα άλλο (από τη μαζική παραγωγή στην ευέλικτη εξειδίκευση).

2.2.1. Θεωρία της ρύθμισης (φορντισμός/μεταφορντισμός)

Στόχος της θεωρίας της ρύθμισης είναι η μελέτη και ερμηνεία του χαρακτήρα και της δυναμικής της κρίσης του καπιταλισμού που εμφανίζεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, μέσα από μια προοπτική της μακράς διάρκειας. Τρία κεντρικά ερωτήματα κατευθύνουν την έρευνα (Lipietz 1990):

(α) Πώς μπορούμε να ερμηνεύσουμε τη μετάβαση από μια περίοδο υψηλών και σχετικά σταθερών ρυθμών οικονομικής μεγέθυνσης σε μια περίοδο στασιμότητας και αστάθειας;

(β) Γιατί οι οικονομικές κρίσεις που εμφανίζονται στη μεγάλη διάρκεια έχουν

διαφορετικό χαρακτήρα;

(γ) Πώς διαφοροποιείται η ανάπτυξη από χώρα σε χώρα και ποιοι παράγοντες επηρεάζουν την εθνική διαφοροποίηση;

Η προσοχή στρέφεται στις δυνατότητες που επιδεικνύει ο καπιταλισμός να αναδιοργανώνεται μέσα από τις κρίσεις. Μεταξύ των περιόδων βαθιάς κρίσης μεσολαβούν περίοδοι ευρείας συναίνεσης ανάμεσα στις κοινωνικές ομάδες και πλατιάς αποδοχής ενός προτύπου ανάπτυξης. Κατά τις περιόδους αυτές διαμορφώνονται πρότυπα κοινωνικών σχέσεων και δομές που μας επιτρέπουν να εντοπίσουμε κανονικότητες στη συμπεριφορά των οικονομικών φορέων δράσης. Αντικείμενο της θεωρίας της ρύθμισης αποτελούν οι μηχανισμοί αυτοί ρύθμισης και η μετάβαση, μακροπρόθεσμα, από ένα σύνολο τέτοιων μηχανισμών σε ένα άλλο. Η έννοια της ρύθμισης συμπληρώνεται από τη στενά συνδεδεμένη με αυτήν έννοια της δομικής κρίσης που αναφέρεται σε συνθήκες κατά τις οποίες αυτή καθ' αυτή η λειτουργία της ρύθμισης έρχεται σε αντίθεση με τους υπάρχοντες θεσμούς, οι οποίοι με τη σειρά τους εγκαταλείπονται ή καταστρέφονται (Lipietz , Boyer, Aglietta).

Τα διαδοχικά στάδια καπιταλιστικής ανάπτυξης εξετάζονται ως μια αλληλουχία καθεστώτων συσσώρευσης και τρόπων ρύθμισης. Η έννοια του καθεστώτος συσσώρευσης παραπέμπει σε ένα σχήμα αναπαραγωγής το οποίο συνίσταται σε μια σταθερή και μακροπρόθεσμα αναπαραγόμενη σχέση ανάμεσα στην παραγωγή και την κατανάλωση, τόσο στο επίπεδο της εθνικής όσο και στο επίπεδο της διεθνούς οικονομίας. Κατά τον Lipietz, το καθεστώς συσσώρευσης συνίσταται σε «ένα τρόπο συστηματικής διανομής του προϊόντος [μεταξύ κατανάλωσης και συσσώρευσης] που εξασφαλίζει για μια μεγάλη περίοδο τη σχετική εξίσωση μεταξύ των μεταβολών των συνθηκών παραγωγής και των μεταβολών των συνθηκών κατανάλωσης» (Lipietz 1990, σ. 69).

Ένα καθεστώς συσσώρευσης παγιώνεται γιατί καθίσταται δυνατή μακροπρόθεσμα η σταθερή αναπαραγωγή του. Ωστόσο, καθώς δεν υφίσταται κάποια νομοτέλεια

σύμφωνα με την οποία κάθε τμήμα του κεφαλαίου (και κάθε οικονομικός φορέας δράσης) να προσανατολίζονται προς ένα συνεκτικό πλαίσιο αναπαραγωγής, το καθεστώς συσσώρευσης υλοποιείται με τη μορφή κανόνων, συνηθειών και προτύπων συμπεριφοράς (π.χ. κανόνες που διέπουν τις εργασιακές σχέσεις και τον ανταγωνισμό) που εξασφαλίζουν την ενότητα των οικονομικών διαδικασιών και εγγυώνται ότι οι οικονομικοί φορέες δράσεις συμμορφώνονται λίγο-πολύ προς το σχήμα αναπαραγωγής κατά την καθημερινή συμπεριφορά τους και τους αγώνες τους. Το σύνολο των εσωτερικευμένων κανόνων που μετατρέπουν τα κοινωνικά στοιχεία σε ατομική συμπεριφορά ορίζεται ως τρόπος ρύθμισης.

Κάθε καθεστώς συσσώρευσης αποτελείται από ένα σύνολο αλληλοσχετιζόμενων στοιχείων, όπως τα πρότυπα οργάνωσης της διαδικασίας παραγωγής, τα χρονικά πλαίσια λήψης αποφάσεων για επενδύσεις, τα πρότυπα κατανομής του εισοδήματος και της ενεργού ζήτησης, και ακόμη, σε ορισμένες κοινωνίες, τη σχέση ανάμεσα στον καπιταλιστικό και τους μη-καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Ωστόσο, στα πλαίσια ενός καθεστώτος συσσώρευσης κάθε εθνική οικονομία παρουσιάζει τον δικό της ιδιαίτερο ρυθμό ανάπτυξης που εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποία αυτή εντάσσεται στον διεθνή καταμερισμό εργασίας.

Η θεωρία της ρύθμισης διακρίνει τρία καθεστώτα συσσώρευσης κατά την ιστορική εξέλιξη του καπιταλισμού από τον 18ο αιώνα μέχρι σήμερα:

Το **εκτατικό καθεστώς συσσώρευσης**, το οποίο χαρακτηρίζει την περίοδο από τη βιομηχανική επανάσταση μέχρι τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο. Η συσσώρευση πραγματοποιείται μέσα από τη διεύρυνση της κλίμακας παραγωγής με βάση σταθερές νόρμες παραγωγής, και συνδέεται με μια **ανταγωνιστική ρύθμιση** σύμφωνα με την οποία η παραγωγή προσαρμόζεται εκ των υστέρων στις διακυμάνσεις των τιμών. Οι αλλαγές στα πρότυπα κατανάλωσης είναι περιορισμένες καθώς οι πραγματικοί μισθοί παραμένουν σταθεροί .

Το **εντατικό καθεστώς συσσώρευσης (φορντισμός)**, όπου η καπιταλιστική

συσσώρευση συντελείται μέσα από την αναδιάρθρωση της εργασιακής διαδικασίας και την αύξηση της παραγωγικότητας. Το καθεστώς αυτό συσσώρευσης συνδέεται με ένα **μονοπωλιακό τρόπο ρύθμισης** σύμφωνα με τον οποίο η αύξηση της παραγωγικότητας και η αύξηση της ζήτησης ενσωματώνονται στον καθορισμό των ημερομισθίων. Νέο στοιχείο αποτελεί η συνεχής προσαρμογή των προτύπων κατανάλωσης στη μαζική παραγωγή και την αύξηση της παραγωγικότητας. Αυτή η προσαρμογή οδήγησε σε σημαντικές αλλαγές στον τρόπο ζωής των μισθωτών και ημερομισθίων εργατών, έτσι ώστε ο τρόπος ζωής να ενσωματωθεί στην καπιταλιστική συσσώρευση (ανάπτυξη του κράτους πρόνοιας και ευρεία εφαρμογή μέτρων κοινωνικής πολιτικής). Η περίοδος του μεσοπολέμου αποτελεί περίοδο μετάβασης από το εκτατικό στο εντατικό καθεστώς συσσώρευσης, ενώ οι δύο πρώτες δεκαετίες μετά τον β' παγκόσμιο πόλεμο αποτελούν τη χρυσή εποχή του φορντισμού.

Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 και ύστερα παρατηρούμε τη μετάβαση σε ένα νέο, **μετα-φορντικό καθεστώς συσσώρευσης**, που συνδέεται με ένα **νέο τρόπο ευέλικτης ρύθμισης**, χωρίς ωστόσο να έχουν γίνει πλήρως σαφή τα χαρακτηριστικά αυτού του νέου καθεστώτος συσσώρευσης. Επιπλέον, στα πλαίσια κάθε εθνικής οικονομίας, ο νέος τρόπος ρύθμισης διαφοροποιείται με βάση το προϋπάρχον θεσμικό πλαίσιο και την έκβαση των κοινωνικών και πολιτικών αγώνων.

Οι αιτίες της κρίσης του φορντισμού που οδηγεί στην παγκόσμια οικονομική αναδιάρθρωση είναι κατά τους Lipietz και Boyer δομικές αλλά και συγκυριακές:

(α) Οι κοινωνικο-οικονομικές αντιφάσεις του φορντισμού και τα «τεχνικά όρια της αλυσίδας παραγωγής»: υψηλός βαθμός ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας που οδηγεί σε αποειδίκευση των εργατών μέσα από τον διαχωρισμό των λειτουργιών σύλληψης από τις λειτουργίες εκτέλεσης της εργασίας, αποδυνάμωση των κινήτρων για αποδοτική και δημιουργική εργασία και διεύρυνση της αλυσίδας παραγωγής σε τέτοιο βαθμό ώστε να περιορίζεται η αποτελεσματικότητα του συστήματος από ένα σημείο και ύστερα.

(β) Παγκοσμιοποίηση της παραγωγής, χωρίς ωστόσο να υφίστανται οι κατάλληλοι θεσμοί σε παγκόσμιο επίπεδο που να ρυθμίζουν τις οικονομικές συγκρούσεις για την κατανομή των αγορών. Η διαχείριση της οικονομικής μεγέθυνσης ολόένα και περισσότερο απομακρύνεται από τον έλεγχο που μπορεί να ασκήσει το κράτος στα όρια μιας χώρας. Παράλληλα μια σειρά ιστορικών γεγονότων κλονίζουν τη διεθνή τάξη πραγμάτων (κατάρρευση της συνεργασίας σε παγκόσμιο επίπεδο για τον καθορισμό των νομισματικών ισοτιμιών, των νομισματικών ελέγχων και της οικονομικής πολιτικής, απορύθμιση των χρηματαγορών σε παγκόσμια κλίμακα).

(γ) Αντίφαση ανάμεσα στην ακαμψία του συστήματος μαζικής παραγωγής και την αστάθεια των αγορών σε παγκόσμιο επίπεδο. Από τα μέσα της δεκαετίας του '80 η συζήτηση για την «ευελιξία» αποτελεί έκφραση αυτής της αντίφασης. Η αστάθεια των αγορών οφείλεται επίσης στις διακυμάνσεις της ζήτησης καθώς οι καταναλωτές στρέφονται σε νέα, διαφοροποιημένα προϊόντα. Η ευελιξία συνδέεται έτσι με έναν υψηλό ρυθμό ανανέωσης των προϊόντων.

Ωστόσο για τους υποστηρικτές της θεωρίας της ρύθμισης η ανάπτυξη ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης δεν αποτελεί μια νομοτελειακή και αυτόματη διαδικασία, αλλά αντίθετα διάφορα σενάρια είναι πιθανά: ευέλικτη εξειδίκευση σε ορισμένους κλάδους, ευέλικτη μαζική παραγωγή, νεο-κεϋνσιανισμός σε παγκόσμια κλίμακα. Επιπλέον, αναζητούνται οι βάσεις για την επίτευξη μιας νέας συναίνεσης σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο που θα οδηγήσει σε μια νέα οικονομική τάξη πραγμάτων.

2.2.2. Αποδιοργανωμένος καπιταλισμός και η μετανεωτερική κοινωνία

Ορισμένοι κοινωνιολόγοι ερμηνεύουν τη μετάβαση σε ένα νέο ευέλικτο καθεστώς συσσώρευσης και νέες κοινωνικο-θεσμικές δομές ως το τέλος του «οργανωμένου καπιταλισμού» και την αρχή μιας νέας ιστορικής φάσης του «αποδιοργανωμένου καπιταλισμού» (Lash and Urry 1987, 1994). Η έννοια του αποδιοργανωμένου καπιταλισμού δεν σημαίνει «μετάβαση σε μια φάση υψηλής εντροπίας και τυχαίας

αταξίας», αλλά «μια αρκετά συστηματική διαδικασία κοινωνικού κατακερματισμού και αναδιάρθρωσης».

Τα χαρακτηριστικά του «*οργανωμένου καπιταλισμού*» συνοψίζονται ως εξής:

(α) Ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής, (σταθερή αλυσίδα παραγωγής, μαζικές αγορές).

(β) Ιεραρχική δομή μέσα στην επιχείρηση (κάθετη αλυσίδα εντολών, αποειδίκευση), ενίσχυση του τεχνοκρατικού ορθολογισμού.

(γ) Διεύρυνση του κράτους πρόνοιας και της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία, κρατικός προγραμματισμός.

(δ) Μαζικά συνδικάτα και κεντρική διαπραγμάτευση μισθών και ημερομισθίων και ανάπτυξη του κορπορατισμού.

(ε) Συλλογική δράση, ταξική συνείδηση και ταξικά κόμματα.

(στ) Διεύρυνση των νέων μεσαίων στρωμάτων.

(ζ) Κυριαρχία του «μοντερνισμού» στο πολιτιστικό/ιδεολογικό επίπεδο (σαφή όρια ανάμεσα στην υψηλή τέχνη και λαϊκή κουλτούρα, οργανική ενότητα της φόρμας του πολιτιστικού αντικειμένου, αισθητική της αίγλης).

Από τις αρχές τις δεκαετίας του '70, μια σειρά παραγόντων τείνουν να αποσταθεροποιούν τις παραπάνω δομές οδηγώντας έτσι στην εμφάνιση του «αποδιοργανωμένου καπιταλισμού». Οι αποσταθεροποιητικοί παράγοντες προέρχονται: (1) («άνωθεν») μέσα από τις διαδικασίες παγκοσμιοποίησης τις οποίες αναφέραμε παραπάνω, (2) («κάτωθεν») μέσα από διαδικασίες αποκέντρωσης της παραγωγής και του πληθυσμού, κατακερματισμού των κοινωνικών τάξεων, αποδυνάμωσης της συλλογικής συνείδησης και των μαζικών μορφών κοινωνικής διεκδίκησης, και (3) («έσωθεν») με την ανάπτυξη των νέων μεσαίων στρωμάτων -στο πλαίσιο του οργανωμένου καπιταλισμού- συνθήκη η οποία συντελεί στην αποδόμηση των κοινωνικών τάξεων.

Τα χαρακτηριστικά του «**αποδιοργανωμένου καπιταλισμού**» συνίστανται:

(α) Στην επιτάχυνση του ρυθμού ανάπτυξης των καινοτομιών και διαφοροποίησης των παραγομένων προϊόντων και παράλληλα τη διαμόρφωση εξειδικευμένων αγορών, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη ευέλικτων συστημάτων παραγωγής.

(β) Τη δημιουργία πλεγμάτων επιχειρήσεων στον χώρο, και την ανάπτυξη συστημάτων υπεργολαβιών και μορφών οργάνωσης της παραγωγής «just-in-time».

(γ) Την ενίσχυση της οριζόντιας οργάνωσης της επικοινωνίας στην επιχείρηση και περιορισμό της ιεραρχίας.

(δ) Τη διάσπαση των συνεκτικών περιφερειακών οικονομιών και τον προσανατολισμό της περιφερειακής πολιτικής στο τοπικό επίπεδο, τη διαμόρφωση τοπικών αγορών εργασίας με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν τις δυνατότητες ανάπτυξης από τόπο σε τόπο.

(ε) Την εμφάνιση νέων μορφών χωρικών ανισοτήτων καθώς ορισμένες περιοχές εγκλωβίζονται σε μια κατάσταση καθυστέρησης (εξ αιτίας των παραπάνω αλλαγών και ιδιαίτερα εξ αιτίας των διαδικασιών παγκοσμιοποίησης) χωρίς να είναι σε θέση να ξεφύγουν από την κατάσταση αυτή.

(στ) Την κατάρρευση του κορπορατισμού και τη συρρίκνωση / αναδιάρθρωση του κράτους πρόνοιας.

(ζ) Την αποδόμηση των κοινωνικών τάξεων και την αποδυνάμωση της ταξικής συνείδησης, των συλλογικών μορφών δράσης και της κοινωνικής συναίνεσης σε εθνικό επίπεδο (απουσία ενός κοινωνικά αποδεκτού μοντέλου για το πώς πρέπει να αναπτυχθεί η κοινωνία), και παράλληλα την ενίσχυση των κοινωνικών ανισοτήτων με βάση τον τρόπο ζωής και τα πρότυπα κατανάλωσης, συνθήκη η οποία οδηγεί στην εμφάνιση των νέων κοινωνικών κινημάτων που έχουν ως στόχο αλλαγές στις αξίες και τον τρόπο ζωής (έμφαση στο περιβάλλον, την ποιότητα ζωής, τα μέσα συλλογικής κατανάλωσης κλπ.).

(η) Την αποδυνάμωση των ταξικών κομμάτων, την ενίσχυση του πολυ-κομματι-

σμού, και την αύξηση της σημασίας των τοπικών κοινωνικών και πολιτικών δομών στον προσδιορισμό της εκλογικής συμπεριφοράς των ατόμων.

(θ) Την ανάπτυξη του μεταμοντερνισμού στο πολιτιστικό επίπεδο (κατάρρευση των ορίων ανάμεσα στην τέχνη και την καθημερινή ζωή, απόρριψη της υψηλής τέχνης, άρνηση της ενότητας του καλλιτεχνικού αντικειμένου με τη συνάρθρωση και προβολή ετερόκλητων στοιχείων, ανάπτυξη μιας οικονομίας της απόλαυσης με την εκτεταμένη χρήση των ηλεκτρονικών μέσων επικοινωνίας). Ο μεταμοντερνισμός αποτελεί πολιτιστική έκφραση των νέων μεσαιών στρωμάτων γιατί προβάλλει, σε συμβολικό επίπεδο, την αποκεντρωμένη ταυτότητα των στρωμάτων αυτών, τον ταξικό κατακερματισμό και τη διάλυση των κλειστών κοινοτήτων στον χώρο. Ένα μεγάλο μέρος των νέων μεσαιών στρωμάτων που απασχολούνται στην επικοινωνία και τη διαφήμιση αποτελούν του φορείς της μεταμοντέρνας κουλτούρας και των νέων κοινωνικών κινημάτων (Lash 1990, Scott 1990, Crook *et al.* 1992).²

2.2.3. Θεωρία των μακροχρόνιων κύκλων τεχνολογικής αλλαγής

Πολλοί οικονομολόγοι (όπως ο Pareto, ο Kondratiev, ο Schumpeter και άλλοι) μελετώντας την μακροχρόνια εξέλιξη διαφόρων οικονομικών στοιχείων εντόπισαν μακράς διάρκειας κύκλους διεθνούς οικονομικής δραστηριότητας που αλληλοδιαδέχονται ο ένας τον άλλο με μέση διάρκεια περίπου μισό αιώνα ο καθένας (από 40 μέχρι 60 χρόνια). Κάθε κύκλος οδηγεί σε μια περίοδο επέκτασης των οικονομικών δραστηριοτήτων, η οποία ακολουθείται από μια περίοδο οικονομικής ύφεσης.

Κατά τον Schumpeter η καινοτομία αποτελεί τον κατ' εξοχή παράγοντα που οδηγεί από τον ένα κύκλο στον άλλο. Η εμφάνιση μιας ομάδας καινοτομιών σε μια χρονική περίοδο και ο δυναμισμός που απορρέει από την προσπάθεια εφαρμογής αυτών των καινοτομιών από ορισμένους επιχειρηματίες σηματοδοτούν την έναρξη της επεκτατικής

² Άλλα ζητήματα στα οποία επικεντρώνεται το ενδιαφέρον των μελετητών είναι η σημασία της διακινδύνευσης (ή του ρίσκου) στη σύγχρονη κοινωνία, καθώς και ο αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός (reflexive modernization) (Beck 1992, Beck *et al.* 1994)

φάσης ενός νέου κύκλου. Η ευρεία εφαρμογή της καινοτομίας από πολλούς μιμητές αυξάνει τον ανταγωνισμό και περιορίζει το κέρδος με αποτέλεσμα την εμφάνιση μιας περιόδου ύφεσης μέχρι τη στιγμή εκείνη όπου κάποιοι άλλοι δυναμικοί επιχειρηματίες μέσα από μια διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής» θα εισαγάγουν νέες καινοτομίες.

Οι Dosi, Freeman και Perez επιχειρούν να διευρύνουν τις παραπάνω απόψεις και να εντοπίσουν τα χαρακτηριστικά του πέμπτου κύκλου Kondratiev που διαγράφεται στο μέλλον. Οι Freeman και Perez (1988) θεωρούν ως τον βασικότερο παράγοντα αλλαγής των συστημάτων παραγωγής την τεχνολογία παρά την οργανωτική δομή και τη στρατηγική των επιχειρήσεων. Προσπαθούν όμως να αποφύγουν έναν άκρατο τεχνολογικό ντετερμινισμό τονίζοντας παράλληλα και τη σημασία των θεσμών καθώς και συγκυριακών παραγόντων στην αλλαγή και διάχυση των τεχνολογιών. Ωστόσο, η έννοια της ευέλικτης παραγωγής την οποία χρησιμοποιούν ορίζεται κατά κύριο λόγο στο επίπεδο της τεχνικής διαδικασίας της παραγωγής, ενώ ελάχιστα μελετώνται παράγοντες όπως η οργάνωση της παραγωγής, μεταβολές στη λειτουργία της αγοράς και θεσμικές αλλαγές έξω από τα όρια της επιχείρησης.

Οι Freeman και Perez εντοπίζουν πέντε μακροχρόνιους κύκλους Kondratiev. Η δυναμική ενός κύκλου ερμηνεύεται ως εξής:

- ❖ Η αρμονική σύνδεση ανάμεσα στο τεχνικο-οικονομικό υποσύστημα και το κοινωνικο-θεσμικό πλαίσιο σε κάποια χρονική στιγμή σηματοδοτεί την έναρξη της επεκτατικής φάσης ενός κύκλου, ενώ η εμφάνιση δυσαρμονίας χαρακτηρίζει την περίοδο της ύφεσης.
- ❖ Η δυσαρμονία εμφανίζεται επειδή τα δύο υποσυστήματα χαρακτηρίζονται από διαφορετικούς ρυθμούς αλλαγής. Το κοινωνικο-θεσμικό πλαίσιο μεταβάλλεται με πιο αργό ρυθμό από ό,τι το τεχνικο-οικονομικό υποσύστημα, καθώς οι θεσμοί χαρακτηρίζονται από υψηλό βαθμό αδράνειας (κοινωνική αντίσταση στην αλλαγή των θεσμών).

Η βασική ιδέα συνοψίζεται στο ότι ορισμένες τεχνολογικές αλλαγές που

θεωρούνται ότι εισάγουν ένα νέο τεχνολογικό παράδειγμα (νέα προϊόντα, νέες μορφές εργασίας, νέα μοντέλα διοίκησης και πρότυπα χωροθέτησης των παραγωγικών λειτουργιών και νέοι τομείς υψηλού ρυθμού μεγέθυνσης) έχουν σημαντικές συνέπειες για όλους τους τομείς της οικονομίας. Η διάχυση αυτών των μεταβολών ακολουθείται από μεγάλης κλίμακας δομικές κρίσεις προσαρμογής, κατά τις οποίες εκτεταμένες κοινωνικές και θεσμικές αλλαγές είναι απαραίτητες για να επιτευχθεί η αρμονία ανάμεσα στη νέα τεχνολογία και το σύστημα κοινωνικής διαχείρισης της οικονομίας.

Κατά τον προηγούμενο κύκλο (τέταρτο Kondratiev) η φορντιστική, μαζική παραγωγή στηριζόταν στη φθηνή ενέργεια (χαμηλές τιμές πετρελαίου και παραγωγή προϊόντων εντάσεως πρώτων υλών και ενέργειας). Ο ιδεατός τύπος παραγωγής ήταν «η αλυσίδα παραγωγής συνεχούς ροής για την μαζική παραγωγή σταθερού τύπου προϊόντων». Με την ανάπτυξη της μικροηλεκτρονικής και τη μείωση του κόστους επεξεργασίας της πληροφορίας, οι πρώτες ύλες και η ενέργεια παύουν να αποτελούν τις εισροές-κλειδιά για την οικονομία. Ο νέος ιδεατός τύπος παραγωγής συνίσταται στην «ευέλικτη παραγωγή ταχύτατα μεταβαλλόμενων προϊόντων και υπηρεσιών εντάσεως πληροφορίας: η διαφοροποίηση και η ευελιξία σε όλα τα επίπεδα αντικαθιστούν την τυποποίηση και μαζικοποίηση αποτελώντας έτσι την *κοινή λογική* του συστήματος».

Το νέο τεχνικο-οικονομικό υπόδειγμα προσφέρει λύσεις στους περιορισμούς και τα αδιέξοδα του προηγούμενου υποδείγματος. Οι δυσοικονομίες κλίμακας και η ακαμψία των εξειδικευμένων αλυσίδων παραγωγής μπορούν να ξεπεραστούν από τα ευέλικτα συστήματα βιομηχανικής παραγωγής, την ανάπτυξη πλεγμάτων επιχειρήσεων στον χώρο και οικονομιών εύρους, ενώ περιορισμοί που συνδέονται με την ενέργεια και τις πρώτες ύλες μπορούν να ξεπεραστούν με τη χρησιμοποίηση ηλεκτρονικών συστημάτων ελέγχου.

2.2.4. Ευέλικτη εξειδίκευση

Οι Piore και Sabel (1984) διακρίνουν κατά την εξέλιξη του καπιταλισμού δύο βασικές «τομές» στην οργάνωση της παραγωγής: η πρώτη βιομηχανική τομή (*first*

industrial divide) κατά τον 19ο αιώνα οδήγησε στην ανάπτυξη της μαζικής παραγωγής (παραγωγή τυποποιημένων προϊόντων σε μεγάλες ποσότητες χρησιμοποιώντας εξειδικευμένα μηχανήματα και ανειδίκευτο εργατικό δυναμικό). Ενώ η δεύτερη βιομηχανική τομή (*second industrial divide*) παρουσιάζεται προς το τέλος του 20ου αιώνα και χαρακτηρίζεται από μια στροφή προς την ευέλικτη εξειδίκευση και τη βιοτεχνική παραγωγή (παραγωγή εξειδικευμένων προϊόντων χρησιμοποιώντας ευέλικτη τεχνολογία και ειδικευμένο εργατικό δυναμικό ικανό να προσαρμόζεται στις αλλαγές).

Κάθε ένας από τους δύο αυτούς ιδεατούς τύπους οργάνωσης της παραγωγής μπορεί, κάτω από ορισμένες συνθήκες, να οδηγήσει σε έναν **ενάρετο κύκλο** βελτίωσης της παραγωγικότητας και οικονομικής μεγέθυνσης. Σε συνθήκες μαζικής παραγωγής, με την κατάτμηση των λειτουργιών παραγωγής και τη χρήση εξειδικευμένων μηχανημάτων μειώνεται το κόστος παραγωγής με την επίτευξη οικονομιών κλίμακας. Αυτό με τη σειρά του διευρύνει την αγορά για τυποποιημένα προϊόντα και αυξάνει τις επενδύσεις σε εξειδικευμένη τεχνολογία, πράγμα το οποίο μειώνει ακόμη περισσότερο το κόστος παραγωγής (Hirst and Zeitlin 1991).

Αντίθετα, σε συνθήκες ευέλικτης εξειδίκευσης, το πολυ-ειδικευμένο εργατικό δυναμικό και τα μηχανήματα που μπορούν να έχουν πολλές χρήσεις, μειώνουν το κόστος των εξειδικευμένων προϊόντων με τη στρατηγική των οικονομιών εύρους· αυτό διευρύνει την αγορά για εξειδικευμένα προϊόντα και αυξάνει τις επενδύσεις σε ευέλικτη τεχνολογία, πράγμα το οποίο μειώνει ακόμη περισσότερο το κόστος των παραγόμενων προϊόντων.

Από τη δεκαετία του '70 και ύστερα, μια σειρά παραγόντων όπως η αστάθεια των νομισματικών ισοτιμιών (κατάρρευση της συμφωνίας του Bretton Woods), η έντονη διακύμανση των τιμών των πρώτων υλών, η ενίσχυση του διεθνούς ανταγωνισμού και η διαφοροποίηση της ζήτησης για βιομηχανικά προϊόντα αποσταθεροποίησαν την παγκόσμια οικονομία και αύξησαν την αβεβαιότητα γύρω από τις επενδύσεις. Κάτω από τις συνθήκες αυτές αναπτύσσεται μια νέα αντίληψη για τον ανταγωνισμό που στρέφει προς τη στρατηγική της ευέλικτης εξειδίκευσης. Στο νέο, ασταθές οικονομικό περιβάλλον,

όπου «ακόμη και οι μεγάλες επιχειρήσεις δεν γνωρίζουν τι προϊόντα να παραγάγουν και σε ποια ποσότητα», οι προσαρμοστικές ικανότητες της ιεραρχικής μαζικής παραγωγής εξαντλούνται και οι επιχειρήσεις εξωθούνται «να αναπτύξουν την ικανότητα να ανταποκρίνονται γρήγορα και ευέλικτα στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς».

Επιπλέον, όσο πιο ασταθείς γίνονται οι αγορές τόσο περισσότερο πειραματίζονται οι επιχειρήσεις πάνω σε ευέλικτες μορφές οργάνωσης της παραγωγής και αυτό έχει σημαντικές επιπτώσεις στην αναδιάρθρωση των περιφερειών: αναπτύσσονται νέα πρότυπα χωροθέτησης που ευνοούν τη συγκέντρωση επιχειρήσεων στον χώρο με τη μορφή πλεγμάτων και την ανάπτυξη νέων μορφών συνεργασίας και ανταγωνισμού ανάμεσα στις επιχειρήσεις.

Οι υποστηρικτές της θεωρίας αυτής χρησιμοποιούν την έννοια της *βιομηχανικής περιοχής (industrial district)* για να περιγράψουν τη διαμόρφωση των πλεγμάτων στον χώρο και τις νέες μορφές ανταγωνισμού και συνεργασίας ανάμεσα στους οικονομικούς φορείς δράσης. Ως χαρακτηριστικά παραδείγματα βιομηχανικών περιοχών μελετώνται οι περιφέρειες/περιοχές: Emilia-Romagna (Ιταλία), Baden-Württemberg (Γερμανία), Μασαχουσέτη (ΗΠΑ), Καίμπριτζ (ΗΒ) και άλλες. Επιπλέον, εξετάζονται τα κοινωνικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά των τοπικών δομών που προωθούν τη συνεργασία ανάμεσα στις επιχειρήσεις, όπως σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης και υποστήριξης ανάμεσα στους διάφορους φορείς οικονομικής δράσης, την τοπική αυτοδιοίκηση και τους αποκεντρωμένους φορείς της δημόσιας διοίκησης.

Συμπερασματικά, οι σύγχρονες θεωρίες για την κοινωνικο-οικονομική αλλαγή και την τεχνολογική αναδιάρθρωση τονίζουν τη σημασία δραστικών αλλαγών στην οργάνωση της παραγωγής, τη χρήση της τεχνολογίας, τις ειδικεύσεις του ανθρωπίνου δυναμικού και τις μορφές διαχείρισης. Αν και οι θεωρίες αυτές προσπαθούν να συνδέσουν τις αλλαγές που συμβαίνουν σε παγκόσμιο επίπεδο με τις αλλαγές στο εσωτερικό των διαφόρων χωρών και περιφερειών, απορρίπτουν ωστόσο πλήρως την ιδέα των ιεραρχικών σχέσεων στον χώρο και η έμφαση επικεντρώνεται κατ' εξοχή στις ιδιαιτερότητες των τοπικών/περιφερειακών κοινωνικών και οικονομικών δομών και στον βαθμό που

αυτές επιτρέπουν ή όχι τη δυναμική ανταπόκριση στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της αγοράς και των σχέσεων ανταγωνισμού. Έτσι τείνουν να αναβιώνουν διάφορες έννοιες και ερμηνευτικά σχήματα του εκσυγχρονισμού - όπως τα δυαδικά μοντέλα που αντιστοιχούν σε στάδια ανάπτυξης του καπιταλισμού καθώς και ο ρόλος των αξιών/πεποιθήσεων και προτύπων συμπεριφοράς για την ανάπτυξη - χωρίς βέβαια την ιδεολογική φόρτιση που περιέβαλε τις έννοιες αυτές στο πλαίσιο της σχολής του εκσυγχρονισμού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Amin, S. (1976) *Άνιση Ανάπτυξη*. Αθήνα: Καστανιώτης.

Amin, S. (1997) *Capitalism in the Age of Globalization*. London: Zed Books.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.

Beck, U., Giddens, A. and Lash, S. (1994) *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity Press.

Brookfield, H. (1975) *Interdependent Development*. London: Methuen.

Cardoso, F.H. and Faletto, E. 1979: *Dependency and Development in Latin America*. Los Angeles: University of California Press.

Crook, S., Pakulski, J. and Waters, M. 1992: *Postmodernization: Change in Advanced Society*. London: Sage.

Dos Santos, T. (1973) “The crisis of development theory and the problem of dependence in Latin America”, in H. Bernstein (ed.) *Underdevelopment and Development*. Harmondsworth: Penguin, pp. 57-80 (1969).

Eisenstadt, S.N. (1966) *Modernization: Protest and Change*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.

Εμμανουήλ, Α. (1980) *Άνιση Ανταλλαγή*. Αθήνα: Παπαζήσης.

Frank, A.G. (1969) *Capitalism and Underdevelopment in Latin America: Historical Studies of Chile and Brazil*. New York: Monthly Review Press.

Freeman, C. and Perez, C. (1988) “Structural crises of adjustment: business cycles and investment behaviour”, in G. Dosi, C. Freeman, R. Nelson, G. Silverberg and L. Soete (eds) *Technical Change and Economic Theory*. London: Pinter, pp. 38-66.

Held, D., McGrew, A., Goldblatt, D. and Perraton, J. (1999) *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*. Cambridge: Polity Press.

Hirschman, A.O. (1958) *The Strategy of Economic Development*. New Haven: Yale University Press.

Hirst, P. and Zeitlin, J. (1991) "Flexible specialization versus post-Fordism: theory, evidence and policy implications". *Economy and Society*, 20: 1-58.

Hirst, P. and Thompson, G. (1996) *Globalization in Question: The International Economy and the Possibilities of Governance*. Cambridge: Polity Press.

Lash, S. (1990) *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge.

Lash, S. and Urry, J. (1987) *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.

Lash, S. and Urry, J. (1994) *Economies of Signs and Space*. London: Sage.

Lipietz, A. (1990): *Αυταπάτες και Θαύματα. Προβλήματα Περιφερειακού Καπιταλισμού*. Αθήνα: Εξάντας.

McClelland, D. (1964) "Business drive and national achievement", in A. Etzioni and E. Etzioni (eds) *Social Change*. New York: Basic Books, pp.165-178.

Μουζέλης, Ν. (1986) *Πολιτική στην Ημι-Περιφέρεια*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Μουζέλης, Ν. (1988) «Σκέψεις γύρω από την κρίση της κοινωνιολογίας της ανάπτυξης». *Σύγχρονα Θέματα*, 24: 46-58.

Myrdal, G. (1972) *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. London: Methuen (1957).

Nash, M. (1966): *Primitive and Peasant Economic Systems*. San Francisco: Chandler.

Oxaal, I., Barnett, T. and Booth, D. (eds) (1975) *Beyond the Sociology of Development*. London: Routledge & Kegan Paul.

Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1984) «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού». *Σύγχρονα Θέματα*, 22: 13-29.

Πετμεζίδου-Τσουλουβή, Μ. (1987) *Κοινωνικές Τάξεις και Μηχανισμοί Κοινωνικής*

Αναπαραγωγής. Αθήνα: Εξάντας.

Πετμεζίδου, Μ. (2000) «Τοπική ανάπτυξη και κοινωνική πολιτική. Η διάσταση της κοινότητας». Εισήγηση στο Συνέδριο του Συλλόγου Κοινωνικών Λειτουργών Ελλάδος (Ιούλιος 2000, Σαμοθράκη).

Petmesidou, M. and Tsoulouvis, L. (1990) "Planning technological change and economic development in Greece: high technology and the microelectronics industry" *Progress in Planning*, 33(3): 175-262.

Piore, M.J. and Sabel, C.F. (1984) *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.

Roxborough, I. (1979) *Theories of Underdevelopment*. London: Macmillan.

Rostow, W.W. (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.

So, A.Y. (1990) *Social Change and Development. Modernization, Dependency and World-System Theory*. London: Sage.

Scott, A. (1990) *Ideology and the New Social Movements*. London: Unwin Hyman.

Sklair, L. (1991) *Sociology of the Global System*. London: Harvester/Wheatsheaf.

Τσαούσης, Δ. (1984) *Χρηστικό Λεξικό Κοινωνιολογίας*. Αθήνα: Gutenberg.

Wallerstein, I. (1974) *The Modern World System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.

Waters, M. (1995): *Globalization*. London: Routledge.